પ્રયોગમાળા. મણકો ત્રીજો

અંબાલાલભાઈ:

એમનો વિચારવિહાર, એમના આચારો

અનુભવો અને વ્યવસાયો.

આ ચોપડી અમદાવાદ આદિત્ય
મુદ્રણાલયમા રા રા. ગજાનન વિશ્વનાથ
પાઠકે કર્તા માટે છાપી તથા કર્તા
માટે તે જ સ્થળે પ્રસિદ્ધ કરી

[illegible] :

એમનો વિચારમિનાર એમના આશયો મન્તવ્યો અને વ્યવસાયો

સત્ય શીલ અને તન્દુરસ્તીને
સાચવતા અડ પિમાર્ક ડેય
જેટલા દીર્ઘાયુષી થાવ.
—અંબાલાલ.

કર્તા :
બલવન્તરાય કલ્યાણરાય ઠાકોર

ઈ. સ. ૧૯૨૮ પ્રત હજાર

આ ચોપડી અમદાવાદ આદિત્ય

મુદ્રણાલયમા રા. રા. ગજાનન વિશ્વનાથ

પાઠક કર્તા માટે છાપી તથા કર્તા

માટે તે જ સ્થળે પ્રસિદ્ધ કરી.

ૐ પાહિ: હિ ભાહિ:

એમનો વિચારમિનાર એમના આશરે મન્તવ્યો અને વ્યવસાયો

સત્ય શાન્તિ અને તન્દુરસ્તીને
સાચવતા ઋષિ માર્કંડેય
જેટલા દીર્ઘાયુષી થાવ
—અંબાલાલ.

કર્તા:
બલવન્તરાય કલ્યાણરાય ઠાકોર

ઈ. સ. ૧૯૨૮ પ્રત હજાર

Langour is not in your heart,
Weakness not in your word,
Weariness not on your brow

—M Arnold,

(ગુલણશ્રી)

શૈત્ય કેવું હોય આપ ઉરમા,
શિથિલતા ક્યહાંથિ આપ વાણિમા
આખથાક ક્યાંથી આપ ચક્ષુમા,

નિ વે દ ન.

ઇ. સ ૧૯૨૦ ના અસાધારણ સંજોગોમાં અસહકારની પ્રથમ દર્શને માત્ર રાજકીય ભાવનાએ ગુજરાતી પ્રજાના મોટા ભાગનું દિલ જીતી લીધું, અમદાવાદ જેવી કઠણ વ્યવહારુ નગરીને પણ ઊર્મિલ બનાવી દીધી, અને લાગણીઓથી જૂદી તથા વધારે ઉંચી તેમ લાગણીઓને ઠામ રાખવાને માટે પ્રયોજવાની વિચારશક્તિઓને વિહ્વલ બનાવી મુકી, ત્યારથી એ લાગણીધોધના ધસારા પ્હેલાના આપણા જ બનાવો અને આપણા જ માણસોને પણ આપણે વિસ્મૃતિના કોણ જાણે કયા અન્ધારકુવામાં હડસેલી દીધા છે. પરંતુ ઇતિહાસ સાફ કહે છે જે પ્રજામાનસની આવી હાલત કોઇ પણ દેશકાલમા વર્ષો ને વર્ષો ટકતી નથી કાળે કરીને પ્રજાની સાદી સમજ પાછી જાગે છે, પ્રજા પાછી વિચારશકિતઓની આમન્યામાં આવે છે જ, અને પરિસ્થિતિ તથા તેના પૂર્વરંગને બને તેટલા જાણવા ઊકેલવાની પોતાની ફરજ તે નવેસર સ્વીકારવા માંડે છે આવો સમય હવે દૂર નથી, અને તે આવી લાગતાં (દા ત) રા રા વલ્લભભાઇ અને વિઠ્ઠલભાઇ પટેલ વધારે મોટા કે અંબાલાલભાઇ,એ જાતના સવાલો ૧૯૨૦-૨૫ના યુવકોને વ્યર્થ લાગતા હતા તેથી ઉલટા જ અર્થમા સૌને વ્યર્થ લાગશે, અને ત્યારે કદાચ અંબાલાલભાઇની ચારિત્રરેખાઓનું આ મૂર્ત નિરૂપણ, એમના વ્યક્તિત્વની પ્રભા આમા જેવી તેવી યે ઝીલાઇ હશે તો, જિજ્ઞાસુઓને થોડું ઘણું પણ આકર્ષી શકશે

અને આધુનિક વાતાવરણથી અલગ થઇને જરા જોઇશું, તો તો શીલ એટલે શું, શીલમા શ્રદ્ધા કેવી હોય, ઇત્યાદિ અતિમહત્વના

પ્રશ્નો ઉપર શાબ્દિક જ નહીં પણ ચારિત્રસંગઠનમા કાર્યસાધક બને એવો પ્રકાશ ચોતર્ફ ફેલાવવાની ચાલુ એકસરખી અગત્ય જોઇ શકીશુ, અને વળી માની શકીશુ જે એ મહત્કાર્યમા વિદેશી તેમ જૂના સમયના ઉત્તમોત્તમ દૃષ્ટાન્તોને પડખે પણ આપણા જ દેશકાલના સારા દૃષ્ટાન્ત આપણે માટે વધારે સજીવન સાધન નીવડે એ જ કુદરતી છે આવા શીલનિકષે મોટા ન્હાના માનવકણોના વિચારવ્યવસાયોની રેખાઓ આછી ઊંડી ઉપડે, તે વિલોકી રહેતા, તેમા ઇ સ ૧૮૪૪ થી ૧૯૧૪ સુધીના સમયના અંબાલાલભાઇની રેખા સામાન્ય આખ અંજાઇ જાય એવી ઝળહળે છે.

* આખી **પ્રયોગમાલાના** નિવેદન અને અર્પણ માટે જુવો મણકો ૧ લો–'યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ, એક ઐતિહાસિક દૃષ્ટિપાત'

** આ નિબન્ધ રા રા. ભાઈ વૈકુંઠલાલ શ્રીપતરાય ઠાકોરના "દિવાન બ અંબાલાલ સાકરલાલ દેસાઈના ભાષણો અને લેખો" એ સગ્રહમા પ્રવેશક લેખે ઇ સ ૧૯૧૮માં પ્રથમ પ્રકટ થયો હતો એ સંગ્રહની બીજી આવૃત્તિ ઇ સ ૧૯૨૨મા થઇ હતી અહીં છૂટો છાપતા વિષયને લગતા થોડા વિશેષ સાધનો પાછળથી મળેલા તે ઉપરથી કંઈક વધાર્યું છે, બાકી તો લખાણ વધારે સ્હેલાઈથી સમજાય એટલા માટે જ કઇક ફેરફાર કર્યાં છે. હવેથી નિબન્ધના આ રૂપને જ કાયમી ગણવું. આ મણકાનું મૂલ્ય રૂ. ૧–૦–૦

અ ર્પ ણ

પ્રિય ભાઇ વૈ૦

સગા ભાઇબ્હેન, વડીલો, અને ફરજંદો કરતા જીવનયાત્રા દરમિયાન આવી મળનાર ગુરુઓ, મિત્રો, સાથીઓ, શિષ્યો, સ્નિગ્ધજનો, આદર, ક્ષમા, અંગત લાગણી અને બીજા સાત્ત્વિકરાજસી ગુણો અને ભાવોમા વિશેષ પણ નીવડે, એવો ઘણાને અનુભવ છે. વળી આ ચારિત્રનિરૂપણ તો ત્હમે લખાવ્યુ, ત્હમારા આગ્રહથી અમુક સમયે અમુક ઝડપે રચાયુ તેથી કરીને જ આવુ આલેખાયુ, અને ત્હમારા સંગ્રહમા પ્રકટ થઇ પ્રસિદ્ધિ પામ્યુ એટલે એનુ આ કાયમી રૂપ ત્હમને અર્પણ થાય, અને આ રીતે ત્હમને અત્યન્ત અપ્રિય જાહેર પ્રસિદ્ધિમા ત્હમે એક ક્ષણ ખેચાવ, તે જરા સહી જશો. આને ત્હમારા જેવાને અતિમાન દેવાની ભૂલ ગણો, અથવા બીજી કોઇ રીતે મ્હારુ ચાપલ ગણો મ્હને તો એ ત્હમને ન્યાયનુ અને ત્હમારા હક્કના સ્વીકારનુ જ કાર્ય લાગે છેઃ જે બજાવતા આનન્દતો ત્હમને પણ આનન્દ દેવા જ ઇચ્છુ છુ

વડોદરા, વિ. સ ૧૯૮૪
રામનવમી

લિઃ
બલવન્તના અનેક આશીર્વાદ

અનુક્રમણિ.

અંબાલાલભાઈ:

એમનો વિચારભિનાર, એમના આશયો મન્તવ્યો અને વ્યવસાયો.

૧ : પ્રાસ્તાવિક.

અંબાલાલભાઇના માનવન્ત સક્ષેપથી જેમને એમની કારકર્દગીના છેવટના બારેક વર્ષમા આખી ગુજરાતી આલમ ઓળખતી, તેમના લખાણ, વ્યાખ્યાન -, ભાષણ આદિનો

---

* આગળથી લખી રાખેલું શ્રોતાઓને વાંચી સંભળાવવામાં આવે, તે **વ્યાખ્યાન;** મુદ્દા, ટાંચણ, કઇક વાક્યો કે થોડાવત્તા ભાગ પણ લખેલા હોય અને ઉપયોગમાં લેવાય, પણ મોટે ભાગે તત્કાલ મોએથી જ કરવામાં આવે, છેક પ્રાસંગિક અને ઉપલક્ષિયાથી માડીને ગંભીર વિચારસંકલના અને ઉચ્ચ વક્તૃત્વવાળા, તે બધા યે **ભાષણ**. અંગ્રેજીમાં Address (ઍડ્રેસ), Lecture (લેક્ચર), Speech (સ્પીચ), એમ ત્રણ શબ્દો ચાલે છે પ્રસંગભેદ અને વક્તાની પદવીભેદ પ્રમાણે કેટલાંક વ્યાખ્યાન એડ્રેસ તો કેટલાંક લેક્ચર કહેવાય છે. ખાસ હકીકત પ્રમાણે ત્રણે શબ્દોની આગળ ખપજોગું વિશેષણ પણ ઉમેરાય છે, અને આ રીતે ત્રણ જ શબ્દોવડે અનેકાનેક પ્રભેદોને પ્હોંચી વળાય છે

આ સંગ્રહ+ જેવો થઇ શક્યો છે તેવો યે એમના અવસાન પછી આજ ચોથે વર્ષે પ્રકટ થાય છે, તે મોટે ભાગે રા રા. ભાઇ વૈકુંઠલાલ શ્રીપતરાય ઠાકોરની અસાધારણ પૂજ્યબુદ્ધિ અને ખતનુ પરિણામ છે. અંબાલાલભાઇને છેલ્લા વર્ષોમા ઘણા વિનતિ કરતા હતા, કે આપના લખાણો કાગળો આદિની કઇ વ્યવસ્થા કરો, ખાસ કરીને આપના લાબા વિવિધ અનુભવમાના યાદગાર અને કીંમતી પ્રસંગો આદિના સાધનો એકઠા કરો, વિશેષ નહીં તો દિશાસૂચક નોંધ જેવું તૈયાર કરી આપો. મે પણ આ વિશે એકથી વધારે વાર આગ્રહી–લગભગ હઠીલી–વિનતિ કરી હતી પરતુ આવી માગણીઓને એઓ એક જ જાતના જવાબ દેતા.

"બ–, હુ કંઇ મોટો માણસ નથી, મ્હારું તે વળી જીવનચરિત–Life and Letters–(લાઇફ એન્ડ લેટર્સ : "સપત્ર ચરિત્ર") હોય–હૂં! ત્હમે ધારતા હશો તેવો કલમબાજ–આ નવા ગ્રેજ્યુએટો (graduates)મા ગુજરાતમા ગોરધનભાઇ, નનુભાઇ (રા. રા. નરસિંહરાવ), કેશવલાલ નીવડ્યા છે તેવો Literary Man (લિટરરી મેન " સાક્ષર")–પણ હુ નથી. વળી મ્હારે ઘણું જીવવું છે, ઘણું ઘણું કરવું છે· કંઇ યે કરવાની તક મ્હને હમણા જ મળી છે. વળી જુવો, એ દરેકમા–મ્યુનિસિપાલિટીમા,

---

+ રા. રા વૈકુંઠલાલે "ભાષણો અને લેખો"નો પ્રકટ કરેલો સંગ્રહ, જેમા આ નિબન્ધ પ્રવેશક લેખે પ્રથમ છપાયો હતો.

રાજકીય બાબતોમા, આપણા દેશની આર્થીય હાલત કેમ સુધરે એ પ્રશ્નમા—એ સર્વ કાર્યક્ષેત્રોમા મ્હારે તો ડગલે ડગલે ઘણુ જ્ઞાન મેળવવાનું છે. અને પોપટિયા કે કેવલ પુસ્તકિયા જ્ઞાન મ્હારે કોઠે જ ન જરે, એટલે પ્રત્યક્ષ જોવાનું અને અનુભવવાનું, વિચારવાનું, તુલના કરવાનુ, ને પૂર્વાપર બેસાડવાનુ અત્યન્ત છે. આથી કરીને દેશના ભાવિ ઉદય માટેની આ આપણી વર્તમાન જાહેર લોકસેવાની વ્યાપક હીલચાલોને લગતા વિષયોમા મ્હને રાતદિવસ એટલો તો રસ પડે છે—હું '—કે ત્હમે માગો છો તેમ ભૂતકાલમા નજર નાખવાને નથી ફુરસદ ને નથી વૃત્તિ."

છેવટ આમાની એક જ બાબત—એમના ભાષણો—વિશે મે વિનંતિ કરેલી: આપ એટલી તો વ્યવસ્થા રાખો કે આપ ભાષણ કરો તે તે જ દિવસે સુઇ જતા પ્હેલા કોઇને પાછુ ઉતરાવો, પ્રકટ થાય તો તે આપનુ ઉતરાવેલું ભાષણ પ્રકટ થાય, નહી તો એ આપના કાગળોમા જળવાઇ રહે. આમા એમણે વ્યવહારુ મુશ્કેલીઓ દેખાડી :—

(૧) જમવા, ફરવા જવા, સુઇ જવા વગેરેની મ્હારી નિયમિત ઘટમાળ—મ્હારું ટાઇમટેબલ (time table)ન ફરે; (૨) વર્તમાનપત્રો જે અંકમા જેટલી જગા ફાજલ પાડી શકે તેટલી લંબાઇનો જ સાર છાપે, (૩) મ્હને ઉતરાવતા વખત લાગી જાય તો વિષય મોડો—વાસી—થઇ જાય, હું '—અને કોઇ એક લીટી ચે ન છાપે;" ઇત્યાદિ.

મે સર્વના બનતા રદિયા આપ્યા; ત્યારે પોતે એટલું પીગળેલા, કે "સૂચના છેક કહાડી નાખવા જેવી નથી; વિષય મહત્ત્વનો હોય અને ભાષણ ખાસ સારું થયું હોય, તો અમલ કરવા જેવી ય ખરી; જોઇશું."

પરંતુ એ યે કંઇ બની શક્યું નહીં.+ આથી કરીને '**સંગ્રહ**'મા એમના ભાષણોમાથી ઊતારા આપ્યા છે (જે સંખ્યાબંધ છે), તે માટે **પ્રજાબંધુ** અને બીજાં વર્તમાનપત્રોમા તત્કાલ આવેલા સાર માત્રથી સંતોષ માનવો પડ્યો છે. એ સર્વમાથી જેટલુ કાયમ જાળવી રાખવા જેવું અને સચોટ રીતે પ્રતિપાદન થયેલુ લાગ્યું તેટલું જ '**સંગ્રહ**'મા લીધુ છે. અને એક ને એક વિષયની પુનરુક્તિઓ બનતા સુધી ઓછી આવે તે માટે સંગ્રહકર્તાએ ફરીફરીને ચાળણ કર્યુ છે.

સભાઓનો અહેવાલ લખી લાવવા માટે રોકવામા આવતા આપણા વર્તમાનપત્રોના નોકરો ઘણુંખરું પાદર સુધી જ ભણેલા હોય છે. ગુજરાતી ભાષણોનો શબ્દેશબ્દ

+ હાલ છે તેટલાં માસિકો એમના સમયમાં નહીં; બલ્કે એમના સમયમાં એક પણ સારું સર્વદેશી માસિક નહીં; નહીં તો બેશક રા. રા. ઇંદુલાલ **યાજ્ઞિક** જેવા તંત્રી એમના ભાષણોમાંથી વધુ મહત્ત્વનાં પોતાના પત્રમાં હોંસે હોંસે છાપત, અને એ પ્રમાણે આપણને ઘણો લાભ થાત. હાલ પણ કીંમતી ભાષણોમાંથી થોડા જ માસિકોમાં છપાય છે, તે એ માસિકોના તંત્રીઓની તાજું-વાસી, નવું-જૂનું, રસિક-શુષ્ક, આદિ **વિશેની** ચલણી ભ્રમણાઓને આભારી છે.

બોલાતા જ લખી લેવાની કલા આપણામા હજી કેલાઇ નથી. અને તોપણ આ 'સંગ્રહ'માંના ઉતારાઓની સામાન્ય વિશ્વસનીયતા વિશે શક આણવાને કારણ નથી. અસાધારણ માનસિક શક્તિઓ, ન્હાનીમોટી દરેક બાબતમાં વિરલ આગ્રહ, અને ખાસ કરીને એમના અનન્ય ચારિત્ર બલને લીધે અંબાલાલભાઇનું વ્યક્તિત્વ જાજ્વલ્યમાન હતું. એમનો ભરાઉ કદાવર દેખાવ, એમના ઉત્તમાંગનું ગૌરવ, એમની આંખનું તેજ, એમના અવાજનો ધાતુઘન સ્વર, સર્વ એ જાજ્વલ્યમાન વ્યક્તિત્વના યોગ્ય વાહન હતા: અને એ વ્યક્તિત્વનો પ્રભાવ એમની કૃતિઓમા તેમ એમની વાણીમા પણ પડતો. એમની દલીલો, એમના અનુભવકથન, એમના યુક્તિવાદ, એમના દૃષ્ટાન્તો, એમના અલંકાર, એમની વક્રોક્તિ, એમનો ઉપહાસ, એમના પ્રહાર, એમની આજ્ઞાઓ, સર્વ શ્રોતાના મનમા તુરત ઊપસી આવતાં. અને એમની આખી પ્રતિપાદન પદ્ધતિ સીધીદોર સળંગ ઋજુતાનો જ નમૂનો હતી. એમની પ્રતીતિઓ ઊંડી ઊતરેલી, દૃઢમૂલ, અને સ્વતંત્ર જીવન્ત તેજસ્વી વિચારસથી પોષાયેલી હતી એટલે એમની શબ્દપસંદગી, વાક્યરચના, અને કલમબંધી, સ્વતંત્ર એમની પોતાની જ, અને વિસ્મય તથા આનન્દ ઊપજાવવાની સાથે શ્રોતાને તત્કાલ તો પોતાના વહનમા ખેંચી લે એટલી બધી અસરકારક હતી એમનો જ શબ્દ વાપરું તો એમની વાણીનો 'રણકો'

ઓર જ હતો. હરકોઇ શ્રોતાની સ્મૃતિમા એમના ભાષણમાથી સંખ્યાબધ શબ્દો, કોઇકોઇ વાક્યો, અને કેટલીક યુક્તિઓ અને અલકૃતિઓ પણ અક્ષરશ: ચોટી જ જતા. એટલે વર્તમાનપત્રોને માટે અહેવાલ લખનારના કાગળ ઉપર પણ તે ઓછાવત્તા ટપકાઇ જતા, અને એ નોધ ઉપરથી જે સાર છપાતો તેમા પણ તે પાછા ઓછાવત્તા પણ અવશ્ય દેખા દેતા.

અંબાલાલભાઇના વિચારોના સામાન્ય રૂપ વિશે કઇંક ઊડા ઊતરિયે તો તેમા અમુક ખાસિયત માલુમ પડે છે, જે એમના પછીના ઝમાનાના વિદ્વાનોમા, સમગ્રે બોલતા, ઓછી હોવાથી ખાસ ધ્યાન ખેચે એવી છે. અંબાલાલભાઇનું જ્ઞાન વિશાલ હતુ. એકવાર મેળવ્યુ તે આબાદ તેવુ ને તેવું સંગ્રહી રાખે, જરા ઝાખુ પડવા ન દે, સત્ત્વ લેશ જવા ન દે, રેખા પણ વ્યગ બનવા ન દે.–એવી એમની અજબ સ્મૃતિ હતી. અને પોતે આખો જન્મારો નવુંનવું ઝડપથી શીખ્યા જ જનારા ખરેખરા વિદ્યાર્થી હતા પણ એમની સ્વતંત્ર વિવેકશક્તિ યે મૂલથી જબરી અને સતત ઉપયોગથી જ્ઞાન અનુભવ અને પાકટપણની વધતી જતી જમાવટની સાથે પોષાતી જ ગયેલી હતી. અને એમના બુદ્ધિ–હૃદય–કલ્પના–અન્ત કરણ–ભાવના શક્તિ રૂપ આખા ચક્રનુ મુખ્ય વલણ જન્મથી જ વ્યવહાર (practical પ્રેક્ટિકલ), અનુભવગમ્ય (positive પોઝિટિવ) અને કૃતિપ્રેરક (constructive કન્સ્ટ્રક્ટિવ) જ્ઞાન તરફ વિશેષ હતુ. આથી કરીને ટીકાશક્તિ (critical power

ક્રિટિકલ પાઉવર)માં. તેમ સારું જે કંઇ લાગે તે તર્ફ આકર્ષાવું તથા ગમે ત્યાં હોય ત્યાંથી તેને બનતાં સુધી અપનાવી લેવું એ મધુકરવૃત્તિ (ecclectic spirit ઇક્લેક્ટિક સ્પિરિટ)માં, અંબાલાલભાઇ એમના પછીના ઝમાનાના ઉત્તમ વિદ્વાનોથી યે ઊતરતા ન હતા, તથાપિ એ શક્તિ–વૃત્તિમાંથી જ કુદરતી રીતે પરિણમતાં દેખાય છે તે સંશયગ્રસ્તતા, કૃતિ-શૈથિલ્ય, નપુંસક મતાન્તરક્ષમા કે બેપરવાઇ, અને ફિલસુફીનો અગર અગમ્યવાદનો સ્વાંગ સજીને મગજના માર્ગો અને ખડોમાં ભટક્યા કરે છે તે આંધી,–એમાંથી એકેનો અંબાલાલ-ભાઇને છાંટો સરખો લાગવા પામ્યો ન હતો. જે સત્યો એમના મગજના દિવાનખાનામાં ખુરસીનો હક્ક પ્રાપ્ત કરતાં, તે જરઠ થઇ ગયેલી વિદ્યાના શુષ્ક ગૂંચવણિયા કોયડાઓનાં નિઃસત્ત્વ સમાધાનો ન હતાં. જે સત્યોને એ મોંઘા મિત્ર કે સમ્બન્ધી તુલ્ય ગણતા, જે સિદ્ધાન્તોના ધકેલેલા એઓ બોધપ્રચાર–પાલન–પલાવનમાં * ઉમંગભર કર્તવ્યપરાયણ રહેતા, તે વ્યવહારુ રાજવિદ્યા, સંસારવિદ્યા, અને જીવનવિદ્યાની સુસ્પષ્ટ, વિધિનિષેધયુક્ત, લાભાલાભ રૂપ દીસી આવે એવા કલોના ઝુમખાથી અલંકૃત, અને સદાસર્વદા આચરવા યોગ્ય આજ્ઞાઓ જ હતી.–કહો કે એ એમનાં પ્રિય સત્યો એમના સુપરિચિત પીનલ કોડ (Penal Code) પ્રોસીજર કોડ (Procedure Code) આદિ કાયદાઓમાંના ફરમાનો

* પલાવન-બીજાઓ પાસે પળાવવું

જેવાં હતાં. વળી સુધરેલી પ્રજાના કાયદાઢગમા જેમ પૂર્વાપર વિરોધ જણાય છે તે માત્ર આભાસ કે ભ્રમ હોય છે, કનિષ્ટ અભ્યાસકોને જ ગુંચવણમાં નાખે એવા હોય છે; ઝીણવટથી વિશાલ અનુભવથી અને પુખ્તપણે વિચારવિવેક કરી શકે તેવા સમર્થ ધારાશાસ્ત્રીઓ તમામ કાયદાની એકવાક્યતા સિદ્ધ કરી શકે છે અને અન્યોન્ય અતિવિરુદ્ધ દેખાતા ફરમાનોને પણ એકબીજા સાથે ઘટવી શકે છે; તેમ જ અંબાલાલભાઇના વિચારો અને સિદ્ધાન્તો, એમના સત્યો અને એમની પ્રતીતિઓ, એકબીજાના વિઘાતક, કે એકબીજાથી અલગઅલગ, કે જૂદીજૂદી ઊંચીનીચી અભરાઇઓ ઉપર છૂટાછવાયા પડેલા ગૂંછળા ઓળિયા× કે થોથાઓ જેવા નહીં, પરંતુ અન્યોન્ય અનેકાનેક રીતે સુદૃઢ સાંકળેલા, અને વળી એમના પ્રભાવશાલી વ્યક્તિત્વમાથી ઊભરાતા ઉત્સાહરસના પ્રવાહથી એકસરખા જીવન્ત હતા. એમના વિચારોમા કઠણ, ગંભીર, ઊંડો, અને જ્ઞાન અનુભવ મનન અને શક્તિના પ્રમાણમા જ ગમ્ય એવો ભાગ પણ બેશક હતો, જેનો આપણને છેક જ ઓછો લાભ મળેલો છે. એમના વિચારોના એ સૌથી મૂલ્યવાન ભાગમાથી જે થોડોક જ અંશ એમના લખાણો અને વ્યાખ્યાનોમા ઊતર્યો છે તેટલાથી જ આપણે મન વાળવાનુ છે. એમના ભાષણોમા પણ એવો ભાગ કોઇ કોઇ વાર આવતો, જો કે

× ટીપણા જન્માક્ષર આદિના આકારના પુસ્તક, સળંગ કાગળ ઉપર લખેલાં અને ગોળ વાળેલાં.

વ્યવહારમા ડગલે ડગલે કૃત્યો કરે લોભ, ગુમાન, અદેખાઇ-ખાર, સ્વાર્થ, હિંસા, અને અનીતિના. અને અદઘડી સત્સંગમા હોય કે પાટલે બેસે ત્યારે વાતો ડહોળે सोऽहम्‌ની આવા માણસો પણ બુદ્ધિની જડતાને લીધે, દૃષ્ટિ અન્તર્મુખ થઇ જ ન હોય તેને લઇને, નિખાલસ હોઇ શકે, એ સમઝવું અંબાલાલભાઇ જેવાને, તેમના બુદ્ધિપ્રભાવને લીધે જ, અઘરુ પડી જાય', એ કુદરતી છે. એઓ તો આવાને પાખંડી જ ગણે, અને એવા પાખંડનો તિરસ્કાર એમના મનમા આચારશુદ્ધિની વડાઇ સસ્થાપવામા કારણ બને. સત્ત્વની વાતો જ કરે, તેના કરતા પોતાના પંડના રજસ્ અને તમસ્‌નું નીતિશુદ્ધ આચરણોના નિયમન વડે સંશોધન કરતો જાય, તે મુકાબલે વધારે ધર્મિષ્ઠ ગણાવો જોઇએ, એમા પણ શકા નથી. ધર્મના અધ્યાત્મ-વિષય-ત્વ ઉપર ગમે તેટલો ભાર દે તેને પણ આ સ્વીકારવું પડશે.

અંબાલાલભાઇના ચિત્તની બીજી એક વૃત્તિ ઉપલા કરતા જૂદા જ અનુભવોમાથી ઉદ્ભવેલી હતી એઓ હજી ઊગતા હતા તે સમયના પાકટ રૂઢિચુસ્ત માણસોમા કર્મકાડના કર્મોમા કે વેદાન્તાલાપમા પૂરા પરન્તુ આચારવ્યવહારમા ધર્મને નામે મોટું મીડું એવા જોવામા આવતા હતા, તો એ પાકટ માણસોથી ન્હાના પણ અંબાલાલભાઇથી મોટી વયના ઝમાનામા નવી શરુ થયેલી અંગ્રેજી વિદ્યાએ વિદ્વાન અને એ સાધનથી ઓદ્ધે ચ્હડેલા કે સારી સ્થિતિએ પ્હોચેલા

માણસો હતા, જે દેશોદ્ધારક અને સુધારક હોવાનો દાવો કરતા, પરતુ જૂનું એટલુ સર્વ બસ નિન્દતા, તેને જોવા તપાસવાસમઝવાની લેશ પરવા ન કરતા, અને નિશામા વિષયભોગમા અને માણમાણના કલહોમા ગરકાવ રહેતા. સ્વાતંત્ર્ય જ્યારે ઉદ્ધત નિરર્ગલ પરિણામાન્ધ બડનુ રૂપ ધારે અને સર્વનાશ કરવા નીકળે, ત્યારે ન્યાય્ય સ્વાતંત્ર્યના ખરા ભક્તોને પણ ઉગ્ર અમિશ્ર નિયમન (discipline ડિસિપ્લિન) અને અસહિષ્ણુતાનો જ દેખાય એવો પક્ષ લેવો પડે, એ કુદરતી છે. નીતિશુદ્ધ આચરણના નિયમનથી પ્રથમ જાતને જ સુધારો અને ઉદ્ધારો: શબ્દ અને કૃતિઓ વચ્ચેનો તફાવત બાલક પણ પકડી પાડે છે, અને એ તફાવત વા વિરોધ મોટો, તે પ્રમાણમા શાબ્દ બોધ અને ચારિત્રહીન પડિતાઇ હાસીપાત્ર જ થવાના. ×

અંબાલાલભાઇનુ બીજુ અતિપ્રિય સૂત્ર **नास्ति सत्यात्परो धर्म**, અને ત્રીજુ **शरीरमाद्यं खलु धर्म साधनम्.** પોતાના બાલકોને, બાલકો જેવાને અને નિકટ

× સુધારકો માટે સમગ્રે બોલતા પોતે એમના આચારવિચારની સારી બાજુ વીસરતા નહીં એટલું જ નહી પણ તેમણે દેશસેવા કરી છે એમ સ્પષ્ટ સ્વીકારતા. '**સગ્રહ**'માં એવાં એકથી વધારે સ્થાન જોવામા આવશે. સુધારકો સામે એઓ જે લક્ષ્યવેધી ટીકા કરતા તેના સ્વરૂપનું દિગ્દર્શન રા રા. **આનન્દશંકર ધ્રુવે અંબાલાલભાઇ** વિશે પ્રકટ કરેલા બે લખાણોમાથી થશે-જુવો વસત માસિક વૈશાખ ૧૯૭૦, અને શ્રાવણ ૧૯૭૪ના અંક

સંબંધમા આવેલાને કાગળો લખતા તેમા વારમ્વાર લખતા, ઉમર વધતી ગઇ તેમ લગભગ દરેક કાગળમા લખતા, "સત્ય અને શરીરને સાચવજો." નીરોગી સશક્ત અને દીર્ઘાયુષી થવા માટે દરેક માણસે બુદ્ધિપૂર્વક સતત મથવું જોઇએ* એવો બોધ કરતા એ કદાપિ કંટાળતા નહીં. એવા બોધને અપ્રાસગિક પણ એ જવલ્લે ગણતા. કોઇ પણ રોગી કે મંદ કે વધારે જીવવા વિશે શકાશીલ એમના સમાગમમા આવતું, તો તેને તેઓ આ મોટા ધર્મ વિશે જાગતો કરવાને સારુ અનેકાનેક રીતે કહેતા કહેવડાવતા. પોતાનો દાખલો આપતા જરા સકોચાતા નહીં–"હુ નેવું વર્ષનો થવા ઇચ્છું છું અને આશા રાખું છું." ગ્લેડસ્ટન, વિકટોરિયારાણી, અને દાદાભાઇ નવરોજજી જેવી દીર્ઘાયુષી પ્રસિદ્ધ વ્યક્તિઓની

---

* શારીરિક કેળવણીને એઓ કેટલુ બધુ ગૌરવ આપતા તે 'સગ્રહ'મા અનેક સ્થળે જણાઈ આવે છે. સૂર્યનમસ્કારમાં કસરત સાદાઇ અને ધર્મભાવના ત્રણેનો સંયોગ હોવાથી એવી કસરત એમને ઘણી પ્રિય હતી અને તે નિયમિત રીતે કરવા માટે છોકરાછોકરી સૌને બોધ કર્યા જ કરતા. આ વિશે જુવો **આશ્વિન** ૧૯૭૪ના **વસંત** માસિકમાનો રા. રા **નારણજી નંદલાલ દંડનાયક**નો પત્ર. આ પત્રમાં ન્યાયાધીશ તરીકેની એમની પ્રામાણિકતાની ભાવનાના બે બહુ સારા દાખલા છે, અને લોકો એમને "કંજૂસ" ગણતા તે વિશેનો એમનો બચાવ પણ લગભગ એમના પોતાના શબ્દોમા ઉતારેલો છે. (આ પત્રમાથી એક બીજી બાબત આગળ આવે છે.)

ઝીણામા ઝીણી આદતો વિશે એમની જિજ્ઞાસા ઘરાતી જ નહીં, અને જે ચોકસ માહિતી એમના જાણવામા આવતી, તે ઉપરથી અનુમાનોની કંઇ કંઇ ઘડભાગ કરતા. મલ્લ, નટ, શરતોમા સવારી કરનાર રાવતો આદિ લાંબું જીવતા નથી, એ એમના મનથી એવા ધંધાઓની એક મોટામાં મોટી ખોડ હતી. પણ એમના વિચારમિનારાના બંધારણની પાયરીઓ વિશે સમઝફેર ના થાય તે માટે અવશ્ય ધ્યાનમા રાખવું ઘટે છે કે શરીરરક્ષાના સિદ્ધાન્તનું આટઆટલું ગૌરવ ગણતા, તથાપિ પોતે દવા ખાનપાન આદિ વસ્તુઓના સમ્બન્ધમા પ્રયોગખોર હતા જ નહીં. માદક–વસ્તુ–ત્યાગ, અહિંસા, સ્વચ્છતા, અને સાદાઇના સદાચાર (કે ધર્મ જે કહો તે)ને અચળ વળગી રહેતા. એ આપણી વારસે મળેલી રૂઢિઓથી ઉલટી જાતના પ્રયોગોનુ પરિણામ ટૂંક વખત સુધી ગમે તે ભાસે, પણ વારમ્વાર કે ચિરકાળ સેવનથી અગર એવી કોઇ આદત રુચિ કે દેખાદેખીના બન્ધનમા આવ્યાથી શરીરને પણ નુકસાન જ છે, અર્થાત્ એવી બાબતોમા સમાન વઝનની દેખાતી નીતિઓની સામસામે ટક્કર જોનારા ભ્રમમા જ છે, એ એમની પ્રતીતિ અડગ હતી.

વળી આપણા જીવનમા ઓતપ્રોત લોકોત્તર અજ્ઞાત અવિજ્ઞાત* બલોનું દુર્લક્ષ કરવાનો એમના ઉપર આરોપ

---

* **અજ્ઞાત,** જે વિશે બિલકુલ જાણિયે નહી એવાં; **અવિજ્ઞાત,** જે વિશે અપૂરતું જ જાણિયે છિયે એવાં

મુકનારા ભૂલી જાય છે, કે અંબાલાલભાઇ "બુદ્ધિપૂર્વક ✓યત્ન કરવો" એ મિતાક્ષર અને સરલ દેખાવના બોધમા કેટકેટલો સમાવેશ કરતા હતા. પ્રથમ કાર્યકારણનું ચોક્કસ જ્ઞાન મેળવવું, આમા કોઇપણ જાતની કસર રહી જાય, અને તેથી રોગ નિર્બલતા શિથિલતા અને તજ્જન્ય મૃત્યુને હઠાવી ન શકિયે તો તે માટે 'નસીબ!' એમ કહી નિરાશ નિશ્ચેષ્ટ બેસી રહેવું, એને પોતે આપણો-એટલે પ્રસ્તુત ✓વ્યક્તિ માત્રનો નહીં પણ આખી માણસ-જાતિનો, માનવ-જ્ઞાન હજી આટલે સુધી જ પ્હોચેલુ છે એ પરિસ્થિતિનો-દોષ ગણતાં. માણસ-જાતિએ તો પ્રસ્તુત જ્ઞાન મેળવેલુ હોય પરંતુ એ જ્ઞાન કે વિધિ આપણા દેશમા ન હોય, અગર દેશમા ય હોય અને દર્દીને માલુમ ન હોય, તેમા એઓ દેશનો અને વ્યક્તિનો દોષ જોતા. અને જ્ઞાનકલાવિધિ હોય એટલે તે આબાદ આચારમા આણવું જ જોઇએ, એવો એમનો ઉગ્ર-અપવાદને અગર ગમે તે મુશ્કેલીઓના કારણને સહન ન કરી શકે એવો કડક-આગ્રહ હતો. જ્યોર્જ ઇલિયટની સૌથી વધારે જાણીતી નવલનો નાયક એક સ્થલે કહે છે કે મ્હારું ઇચ્છાબલ આ મ્હારા બાહુના જેટલા ધીંગા પોલાદના નક્કર ગોળવા જેવું છે. સદિચ્છાબલ વધાર્યુ વધે છે એવો અંબાલાલભાઇનો જાતઅનુભવ હતો. આવી અનુભવજન્ય પ્રતીતિ જેમણે ન મેળવી હોય એવાને માણસ કહેવો વા પશુ તે વિશે એમને થોડી જ દરકાર હતી. વૃત્તિ

રુચિ રસ આદત અતિ જોરદાર રૂઢ અને નિષ્કટક સત્તા ભોગવનારા ભલે ને બની રહ્યા હોય, તથાપિ જ્ઞાનસંપન્ન બુદ્ધિની સામી આજ્ઞા થઇ એટલે તેના વરિષ્ઠ અધિકારી ઇચ્છાશક્તિનુ એટલુ ચલણ હોવુ જ જોઇએ કે ઇંદ્રિયો હૃદય અને વાસનાઓને એકાએક નહી તદપિ ધીમેધીમે, પરતુ દીસી આવે એવા અને ટૂંક-ટૂંક મુદ્દતે વધતુ જ જાય એવા પ્રમાણમા તે બદલી શકે. અને ઇચ્છાબલનો જેટલો તેટલો જ નિશ્ચિત પ્રતીતિમા સ્થાયી શ્રદ્ધા અને એકાગ્રતાનો એમના વિચારસમૂહમા મહિમા હતો. જ્ઞાન, ઇચ્છાબલ, અને શ્રદ્ધા એ ત્રણને તેઓ અભિન્ન જ ગણતા સારાશ કે સોક્રેટીસ (Socrates)ની ફિલસુફીનું Virtue is knowledge (સદાચાર જ્ઞાન છે)-**यत्र यत्र ज्ञानं तत्र तत्र सदाचार, यत्र यत्र ज्ञानाभाव स्तत्र तत्र त्वसदाचारः**×-એ સૂત્ર એમને આવા અર્થમા સર્વથા માન્ય હતુ.

આ ચર્ચા ફિલસુફી અને માનસશાસ્ત્રીય બુદ્ધિવ્યાપારના અપરિચયીને કદાચ કઠણ પડે અને દુર્ગમ નીવડે, માટે એ જ વિષયોને સ્થૂલ રૂપમા મૂર્ત કરનારા બેત્રણ દાખલા ટાકું છું.

(૧) રા. રા. ગણેશ આવળંકર અંબાલાલભાઇને એમના મોત પ્હેલા ૭ દિવસ ઉપર જ મળવા ગયા હતા તે

×असदाचारः, સદાચારનું નામ સંપૂર્ણ અર્થમાં આપી ન શકાય એવો આચાર.

વિશે લખે છે+ દાક્તરની સલાહ વિચાર વગેરે કંઇ જ કર્યાં વગર પથારીમા શાન્ત પડી જ રહેવાની છે એવું જાણતાં મે કહ્યું, કહેવાઇ ગયું, " અશક્ય જ: જે વિદ્વાને આખી ઝિંદગી માનસિક પ્રવૃત્તિઓમા ગાળી હોય તેમને માટે ખાસ " ત્યારે એ મ્હારું સાભળતા બોલી ઉઠ્યા-" then that is defective education."*

+ બુદ્ધિપ્રકાશ માસિક, જાન્યુવારી ૧૯૧૫. એમનું લખાણ ઉપર ટૂંકાવ્યું છે. આખો નિબંધ ખરેખર મનનીય છે. (એમાંથી એક બીજો ઉતારો-અં૦ પોતાના ક્રોધને સંયમમાં રાખવા આખો જન્મારો મથેલા તે વિશે-આગળ આપ્યો છે.)

* Education શબ્દ અહીં તેના અતિવ્યાપક અને સંપૂર્ણ સાચા અર્થમાં વપરાયો છે. કેળવણી એટલે માણસની તમામ વૃત્તિશક્તિ આદિને બીજરૂપમાંથી ખીલવીખીલવીને પરિપાક દશાએ આણેલી હોય તે સર્વ ક્રિયાઓ અને ફલોનો સમુચ્ચય. અનુભવ મનન-આદિથી ઠોકરો ટપલા આદિ ખાઇખાઇને-માણસ જાતે ઘડાય, પોતે પોતાની જાતને ઘડતો આવે, તે self-education એટલે આત્મશિક્ષણનું સ્થાન આ સમુચ્ચયમાં ગૌણ નહી પણ મુખ્ય.

પૂર્વજીવન એટલે અહીં આગલો ભવ એ અર્થ નથી, જન્મથી માંડીને તે ક્ષણ સુધીનું જીવન એ અર્થ છે પોતે ભવપરમ્પરા અને એવી એવી ગહન બાબતો વિશે અજ્ઞેયવાદી (agnostic એગ્નોસ્ટિક) હતા અથવા સોવસા હતા. મિલ અને હર્બર્ટ સ્પેન્સરની અસર ફિલસુફીના જે નવા અવતારથી ઇંગ્લાન્દમાં ઓસરી, તે ફિલસુફીના સમર્થકોનો એમને પરિચય

અસાધ્ય રોગ વ્યાપી ગયો હતો એ સ્થિતિમા પણ મનહૃદયકલ્પનાની નિષ્ક્રિય શાન્તિ દાક્તરની આજ્ઞા થતા જ જેટલે દરજ્જે સાધી ન શકે તેટલે દરજ્જે તે વ્યક્તિના પૂર્વજીવનનો જ દોષ ' આવું વચન મનોબલ ઇચ્છાબલ એકાગ્રતા અને સદાચારપરાયણ જ્ઞાનસપન્ન જીવનમા અપરિમિત શ્રદ્ધાલુ હોય એવાના મુખથી જ તત્કાલ ખરે.

(૨) ક્ષયરોગ* ત્રીજી ભૂમિકા સુધી વધી ગયેલો તો પણ તેને પોતાની અનુપમ મનોવૃત્તિ અને નિયમિતતાના નમૂના રૂપ દિનચર્યાથી મટાડનાર એક માણસની હકીકત મે એમને એકવાર કહી હુ તેની સાથે પાંચગનીમા બે માસ સુધી રોજ કલાક ગાળતો હતો અને રોગ મટી ગયા પછી પણ પાછો તેને મળ્યો હતો ઉત્તમ દાક્તરી સારવાર અને ઉત્તમ નિવાસસ્થાન ઉપરાત એના ચિત્તની સમતાને લીધે જ

ઓછો કે નજેવો જ એમનું સંસ્કૃતજ્ઞાન પણ વેદાન્તયોગમા ઊડા ઊતરી શકે એવું નહી. કુમારસમ્ભવ પણ એમણે વાચેલો કે કેમ તે જાણવામા નથી

* વિદ્યાર્થીઅવસ્થામા એમનું શરીર નબળુ હતુ અને ક્ષયરોગનુ પૂર્વરૂપ થયેલુ ગણીને અગર તો એ રોગ થવાનો સમ્ભવ ગણીને દાક્તરોએ એમને કોડલિવર તેલ છૂટથી ખાવાની સલાહ આપેલી તે સમયે એ તેલ આપણા દેશમાં હાલ મળે છે એવા ગધરહિત સુપેયરૂપમાં મળતું નહીં; ગન્ધાતુ બેસ્વાદ અને જાડું જ મળતુ. છતાં તે એઓએ કેટલાક વર્ષ પીધેલું અને વળી રોટલી ઉપર પણ ઘીની જગાએ ચોપડીને ખાધુ હતુ

એ બચ્યો હતો. ઊઠવું બેસવું ઊંઘવું, તોળેલુ અમુક અમુક જ ખાવું, રોજ પોતાનું વઝન નોંધવું, દૈનિક નિહાર* વિશે નોંધવું, ગાવું વગાડવું, પાળેલા બીલાડી પોપટ કાકાકૌવા અને વાદરાં સાથે ખેલવું, પેશન્સ (Patience)×નો ગંજીફો ખેલવો, મળવુંહળવું, કાગળો લખવા, વર્તમાનપત્રો અને ચોપડીઓ જોવા, હવામા શરદીતાવના પ્રમાણમા ફેર પડે કે રોગમા વધઘટ જણાય તે મુજબ પોતાની ઘટમાળ ફેરવી લેવી,-વગેરે સર્વ એ સત્ત્વશુદ્ધ સાધુ યંત્રવત્ કરતો, અને ચિત્તમા ઉદ્વેગોલ્લાસ કે આશાગ્લાનિનો રતિ પણ સંચાર ન થતો. અંબાલાલભાઇએ સર્વ ઘણા જ રસથી સાભળ્યુ, અનેક સવાલો કર્યા; સ્ત્રીપુત્રાદિક કુટુમ્બીઓ તર્ફથી પણ એની સમતા જળવાવાની પૂરી અનુકૂલતા હતી એ જાણી વધુ આનન્દ પામ્યા, એ માણસના નામઠામ નોધી લીધા, અને એક સવાલ કર્યો. "તહમે કહો છો, કઇ એકાએક આઘાત (shock શોક)ને લીધે એને ક્ષય થઇ આવ્યો, વળી કહો છો જોતજોતામા રોગ વધી ગયો. અને વળી કોઇ વ્હાલા માણસના મોતનો એ આઘાત ન હતો. તો આવી સમતાવાળા વિરલ સજ્જનને એવો કારી ઘા તે શો થયો હશે વારુ ?" હું જાણતો ન હોવાથી કહી ન

* મલમૂત્ર. જૈન પરિભાષામાં આહાર વિહાર અને નિહાર એ ત્રિપુટી જાણીતી છે.

× માણસ એકલો રમી શકે એવાં પત્તાં.

શક્યો. બીજો સવાલ કર્યો : "મુસલમાન અને બહુ કટ્ટર નહી, એટલે આસ્તિક અને નસીબવાદી (થિઈસ્ટિક ફેટલિસ્ટ) હશે." મે હા કહી. એમણે વાત કહેલી "આસ્તિક અને નસીબને માનનારા તો ઘણા હોય છે. પણ એવામાં યે આવી સમતા તો અદ્ભુત."

(૩) ઈ. સ. ૧૮૭૫ થી ૧૮૯૫ સુધીના ગાળા દરમિયાન રાજકોટમા એક સ્વામી બ્રહ્માનંદ નામે સંન્યાસી વારમ્વાર આવતા અને લાંબો વખત રહેતા. એમની ઉમર પાકટ હતી પણ કેટલી હશે તે કળાતુ ન હતુ. એ જ્ઞાન ભક્તિના અત્યુત્તમ પદો ઘણા જાણતા અને સનારતાઓને દિલરુબા સાથે પિગળાવી નાખે એવી અને સાત્ત્વિક રીતે ગાતા. નિત્ય બે વર્ગ નિયમિત રીતે ભરતા, તેમાંથી એકમાં વેદાન્તનો કોઇ ઊંચો ગ્રંથ સમજાવતા, અને બીજામા સામાન્ય સ્ત્રીપુરુષો માટેની કથાવાર્તા કરતા. એમના વિષે અનેક વાતો મનાતી. એક કહે એમને નાદબ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર છે. બીજો કહે, મંત્ર આપે છે તે સાધવાથી સાધકને તેના ચિદાકાશમા પ્રકટ થઇને ઇષ્ટદેવ જાતે દર્શન દે છે.' ઇત્યાદિ

---

[1] સ્વ. મણિશંકર રતનજી ભટ્ટે જનોઇ બાંધ્યું ત્યારે આ સ્વામીના વડા શિષ્ય અને મ્હારા પિતાજીના મિત્ર માણેકલાલ સુરતી તે વખતે વૃદ્ધ થઇ ગયા હતા તથાપિ ચાલીને મ્હારા પાસે આવ્યા હતા અને સૂચના કરી હતી:—"તમારા મિત્રને મંત્રદીક્ષા અપાવિયે. ગુરુકૃપાએ ત્રણ માસની અંદર સાક્ષાત્કાર

પણ બતાવતા અને રસોઇમા તો ખરેખરા નિપુણ હતા જ. જુવાનીમા હઠયોગમા બહુ આગળ વધી પછી રાજયોગી થયેલા બાલબ્રહ્મચારી હતા, એવી એમની ખ્યાતિ સર્વત્ર હતી. એઓ એક દિવસ એક સાકડી શેરીમાથી જતા હતા, ત્યા સામે ઘોડાગાડી આવી તેનો ઘોડો અચાનક મસ્તી પર ચ્હડી સામાન તોડી દોડયો તેની લાત બ્રહ્માનંદને કપાળમા વાગી અને પડતા પડતા એમની તાલકી ભીતના પત્થર સાથે જોરથી અફળાઇ. એક ક્ષણમા બની ગયુ. બ્રહ્માનદ પડચા તેવા જ અવાક્ થઇ ગયા અને કલાકો સુધી બેશુદ્ધ રહ્યા. પણ ત્રણચાર દિવસે જણાયુ કે જીવશે ખરા. લાબા વખત સુધી એમને ખાટલાવશ રહેવું પડયુ એમની આ ભયકર માદગીની શરુવાતમા એઓ બરાબર બોલતા થતા દાક્તરે એમને પૂછ્યુ: સ્વામીજી, દર્દ કળતર સટાકા (shooting pain શૂટિંગ પેઇન) વ્યથા એ કઇ આપને કેમ જણાતુ નથી ? લોકો કહેતા કે તે વખતે સ્વામીએ જવાબ દીધેલો: “વ્યથા ? બચ્ચા, બ્રહ્મરંધ્રકી પર ભ્રમિકામે અમૃત સભર ભરા ઈ હય: સો ગુરુકૃપાસે છોડ દિયા, ફિર વ્યથા કયસી !” એક[*] વખત અંબાલાલભાઇને સે આ વાત કહી. એમણે પૂછ્યુ–ત્હમે જ આમાથી શું સમઝો છો, કેટલુ માનો છો ? મે કહ્યુ, સમઝ અને

થઇ જશે !” આ વિશે મ્હારા મતને માટે જુવો આગળ, વિવેકાનન્દના દૃષ્ટિબિન્દુનુ નિરૂપણ.

અનુભવમા ઊતરે નહીં તેમ છેક કહાડી યે ના નખાય, એવી વસ્તુઓને હું ચિંત્ય વિષયોના જૂદા જ ખાનામા ઘણો કાલ રાખી શકું છું. એઓ હસ્યા, પણ તુર્ત પાછા ગંભીર થઇને બોલ્યા: "વાત કહાડી નાખવા જેવી નથી એટલું જ નહીં; મ્હારા દૃષ્ટિબિન્દુથી તો મ્હને આ ખરી બનેલી હકીકત અમાપ મૂલની લાગે છે અસહ્ય વેદનાના આવેદન mechanical reaction (મિકેનિકલ રીએક્શન) યાત્રિક એટલે કે અનિવાર્ય પ્રતિફલન જેવા હોય છે. પણ તો યે શરીરની ગમે તેવી ત્રાસદાયક અવદશામા પણ એવા આવેદન શરુ થતા જ તેને અટકાવી દે એવું અતિસુદૃઢ મનોબલ પણ માણસમા છેક અસમ્ભવિત કેમ કહેવાય? બાલબ્રહ્મચારીનામા અર્ધી સદી કે વધારે સમયના એકસરખા મનોનિગ્રહની જમાવટ-સાચા યોગી અને જ્ઞાનીએ ગામડા અને વાડીઓની ખુલ્લી હવામા પરમ સાદાઇ અને શાન્તિમા ગાળેલા જીવનનો મધ્યાહ્નકાલ-એવા પરિપક્વ મહાપુરુષને જે મનોબલ સહજ અને સ્વતસિદ્ધ, તે દુનિયાદારીના કીડાઓને દેવાશી ચમત્કાર જેવું લાગે જ।" મે પૂછ્યુ, આમા આપ અસાધારણ મનોબલ જ જુવો છો? એઓ કહે, "ત્હમે તો લૉજિક (Logic બુદ્ધિવ્યાપારવિદ્યા) પૂરુ ભણ્યા છો; દર વર્ષે શીખવતા* એક વાર પુનરાવર્તન કરો છો. આ ત્હમારા સ્વામીમા અસાધારણ મનોબલ હોવા

* આ લાભ મ્હને પાંચ છ વર્ષ જ મળ્યો.

વિશે શક નથી. વળી જુવો, મનોબલ એક વેરા કોઝા (Vera causa, ખરેખર પ્રવર્તતું વાસ્તવિક કારણ) છે જ. સામાન્ય ચમત્કારોના કરતા હજાર-ગુણ વધારે ચમત્કારિક બનાવો કેવલ મનોબલના પ્રભાવથી બનેલાના દાખલા હઝરત મહમ્મદ પયગમ્બર જેવાના જીવનચરિતમા પ્રસિદ્ધ છે. તો આટલી ક્રિયા ઉપજાવવાને માટે મનોબલ જ પૂરતુ કારણ છે." મે ફરી પૂછ્યુ, સ્વામીજીએ વાપરેલા શબ્દોનું કેમ ? એમણે તુરત એક નહીં બે રદિયા આપ્યા. "તહમને ફિલસુફોને લોજિક પછી તુરત પૂરાવાનો કાયદો ભણાવવો જોઇએ. અમારી કોરટોમા અમે દાક્તરને પોતાને અને તે વખતે ત્યા કોઇ બીજો ઠાવકો માણસ હાજર હોય તેને પણ સોગન્દ ઉપર તપાસિયે, પછી સામો પક્ષ તેમને ચૂથે, અને તેમ કરતા પણ એ શબ્દોનો અગત્યનો ભાગ અણિશુદ્ધ રહે, તો જ અમે તે પૂરેપૂરું માનિયે પણ વળી દલીલની ખાતર કબૂલ રાખિયે કે એ શબ્દોમા ફેર નથી. તો યે શું ? ઘણા કુશળ અને ભગત વેપારીઓ મોટો નફો મળી જાય છે ત્યારે નથી કહેતા શું જે એ તો મ્હને મ્હારા પ્રભુએ આપ્યો ? સાભળનાર ભાવિક હોય છે તો તે પણ એ જ વાત ખરી ગણે છે. પણ કાર્યકારણની શાસ્ત્રીય તપાસણીમા આવા કથનો કેટલા નકામા છે, તે તહમને કહેવા બેસવાની જરૂર નથી. શ્રદ્ધાળુ હૃદયોને એ જે હીરા લાગે છે તે સ્વતંત્ર વિચારક બુદ્ધિને તો કાકરા જ છે." થોડીવારે હું

જવા ઊઠ્યો ત્યારે મ્હારી સાથે બે ડગલા ચાલતાં કહ્યું:
"બ—, ઊલટો અર્થ લ્યો એવા તો ત્હમે નથી. પણ
સમઝફેર નથી પડ્યો એમ મ્હારી પોતાની ખાતરીને માટે
કહુ છું: કુદરતની પાર કે કુદરતના આત્મા રૂપે સર્વશક્તિમાન
સાક્ષાત સદાચારમૂર્ત એવી સર્વસંચાલક સત્તા છે જ.
ઉપરની દલીલો ઈશ્વરના અસ્તિત્વનું ખડન કરે છે, એમ ન
લેશો." ક્ષણ પછી વળી બોલ્યા: બ્રહ્માનંદના દાખલાથી
સચેત થયેલી એમની વિચારમાલા એક મણકો વધારે
ફરી: "આવી ચર્ચા હું કોઇક જ વાર કરું છું: વારુ,
મિલના ધર્મસંબંધી નિબન્ધો વિશે શું ધારો છો?" મે
કંઇક સંકોચાતા કહ્યું, ન્હેલીવાર વાચ્યા ત્યારે મુઝાયો હતો,
હવે નહી. "બરાબર; પણ પાછા મળીશું ત્યારે વાત."—
પણ એ વિષયનો ફરી પ્રસગ આવ્યો જ નહીં. અંબાલાલભાઇ
પુરુષપ્રયત્નમા શ્રદ્ધાળુ હતા પણ એ એમની માન્યતાની
ટીકા કરનારાઓને, એમની માન્યતાઓ ખરેખર જે રૂપની
હતી તે સમઝવાને માટે, આ ત્રણ દાખલા, વિચારીને
વચાશે તો, બસ થશે એવી આશા છે.

૩: કેટલીક વિગતો, કેટલાંક ચારિત્રલક્ષણ.

શરીરરક્ષા અને મનોબલના ગૌરવ વિશે અંબાલાલ
ભાઇના વિચારો આપણા કેળવાયલા મતને પણ ભારે પડે
છે એમ લાગતા, એ વિચારોનું હતું એવું રૂપ આલેખતા

લંબાણ થયુ છે. આ બાબતમા એમના ઝમાના કરતા, એમની બુદ્ધિની તીક્ષ્ણતા તલસ્પાર્શતા અને કૃતિપરાયણતાને લીધે એઓ બેશક આગળ હતા. પોતે વ્યાખ્યાનો નિબન્ધો અને શાન્તિદાસ જેવી વાતો લખવાના કાર્યને વધુ વખત આપી શક્યા હોત તો બીજા મહાસિદ્ધાન્તોમા પણ એમની સ્વતંત્ર વ્યાપક અનુભવસશોધની અને તેજસ્વી બુદ્ધિ એવા જ ઊંડા નવીન હિતવર્ધક પરિણામ–એવી જ દેવોને પણ દુર્લભ ભાવનાઓ–પ્રકાશત; એમની સાથે ગંભીરચર્ચાનો લાભ મેળવનારને એમના વિશાળ જ્ઞાનસંભૃત મગજમા જે ભાવના–પરિપાક ઓછીવત્તી વ્યક્ત દશામા વારમ્વાર દેખાતા, તેમાના અનેક લખાતા લખાતા જ પરિસ્ફુટ થઇ એમની અસરકારક પ્રૌઢ વાણીમા કાયમનું મૂર્ત રૂપ પામત. આ દૃષ્ટિએ જોતા એઓને ગુજરાત કૉલેજના પ્રિન્સિપલ (Principal) થવાની તક એક વખતે* આવી હતી, તે એમણે ઝડપી ન લીધી તેથી બેહદ નુકસાન થયુ છે, એમ લાગ્યા વગર નથી રહેતુ. પરંતુ માણસનો જીવનપ્રવાહ જાતિ

---

* જુવો ગુજરાત સાહિત્ય સભાએ ઇ સ ૧૯૧૮ માં એમની જયન્તિ નિમિત્તે ભરેલી સભામાં રા. રા. ભાઇ વૈકુંઠલાલે વાંચેલું વ્યાખ્યાન; જે ગુજરાતી પત્રના તે સાલના 'દીવાળી અંક' મા અને પછી "ભાષણો અને લેખો"ના સંગ્રહની બીજી આવૃત્તિમા પ્રકટ થયું છે. આ કીંમતી વ્યાખ્યાનનો નિર્દેશ આગળ જયાં જયા આવે છે ત્યા ત્યાં વૈ. એ સંજ્ઞાથી કર્યો છે

સ્વભાવ અને સંજોગોની ઊંચીનીચી આડીઅવળી ભોય ઉપર સેખડોને કાપતો, ન્હાના ખડકોને ડુબાવતો, ઊંચા પ્રદેશોની પાટલીઓને ભીંજવતો, અને આશ્રય દેનારી જમીનને રસાળ કરતોકરતો, જે રેલાય છે, તે અન્યથા રેલાયો હોત તો વધુ સારું થાત, એવી એવી કલ્પનાઓ સર્વથા વ્યર્થ છે. અને વળી એમના ચારિત્રમા જે અનેકાનેક સામસામા તત્ત્વોનું વિલક્ષણ સંમિશ્રણ, અને સદાચરણ માટે ભક્તિભાવનુ જે પૂજનીય જ ગણવું ઘટે એટલુ બધુ ઉમદા સામર્થ્ય આપણે એમના સમકાલીનો ચકિત ગર્વભરી દૃષ્ટિએ જોવા પામ્યા છિયે, તે એમનો જીવનપ્રવાહ એવી કોઇ શાન્ત એકમાર્ગી દિશામા વળી ગયો હોત, તો સર્વથા અસમ્ભવિત થઇ જાત. દુનિયાની ટૂકી જડ નજર જેને લાભહાનિ કહે છે તે તો ખોટા અને ભ્રામક ત્રાજવા છે. એ ત્રાજવા વડે એમનું ચારિત્ર તોળવું, તે લાકડા જોખવાને કાટે હીરામોતી તોળવા બરોબર છે. કેસર કસ્તુરી તોળવાની રીતે ઓક્સિજનને માપવા બરાબર છે. દેશોન્નતિના મહાભારત કાર્યમા જાતે ઝંપલાવી આશાનિરાશાના જે દરિયાઇ હોડાઓમા એમણે સફર ખેડી, તેમા એમના શક્તિવૈભવની જે ખીલવટ થઇ, અને એમના પણ ધૈર્ય અને સત્યની જે કસોટી થઇ તે બીજા કઇ રીતના જીવનપ્રવાહમા થઇ હોત '

(૧) **નડિયાદ** મિલ માટેની થાપણ જે સહેલાઇ અને ઝડપથી ભરાઇ ગઇ, તે જોઇને ' આનું નામ તે શાખ

(credit ક્રેડિટ), જીવનભર પ્રામાણિકતા શિગી નીકળે છે તે આનું નામ, ખરી બાહોશી અને શક્તિને આપણા લોક પણ વિશ્વાસ કરે છે તેને આ સ્મરણીય દાખલો,' એમ અનુભવીઓને પણ થયા વગર ન્હોતુ રહ્યું.

(૨) અવળો દિવસ આવતા એમણે પોતાની બધી મિલકત લેણદારોના લાભ માટે આપી દીધી તેના જેવો અડગ પ્રામાણિકતાને વિજય લોકો જેને સુખી ભાગ્યશાળી જીવન માને છે તેવા સંજોગોમા ન જ સમ્ભવે એક તર્ફ લ્હેણદારોના અવિશ્વાસના વેણ-"પેન્શન (pension) જાણે ના અપાય, તે એમણે રાખ્યુ; પણ એ જ રાખ્યુ હશે ? ના, ના, એવા કાચા નથી; બીજું પણ રાખ્યુ હશે જ," તો બીજી પાસે એમની ખરી સ્થિતિ જાણતા હતા તે સમ્બન્ધીઓ અને મિત્રાના વિમાસણ-ઉદ્વેગ-જુગુપ્સાના બોલ-"અરરર ! આ શું કર્યું ! કેવળ વેદિયા ! કંઇ જ નથી રાખ્યુ. વળી આટલી ઉતાવળ શાને જે ? કાયદાને બનતો લાભ તો લેવો'તો. સગા સમ્બન્ધીના શેયર (share) અને થાપણ (deposit ડિપોઝિટ) તો ડૂબ્યા'તા જ, અને આ વળી છોકરાઓને હાથે કરીને ડૂબાડયા !"—આવા સન્જોગોમાં ઓછાવત્તા અપ્રામાણિક ફાંફા મારવા એ જ માણસ જાતને માટે કુદરતી છે. માટે જ એવી કસોટીમા પણ પ્રામાણિકતાને અણિશુદ્ધ સાચવનાર વિરલ નર પૂજ્ય ગણાય છે.

(૩) આવા સંજોગોમા અંબાલાલભાઇ કુવે પડવા

ગયા હતા.* એ જ માણસ જાતને માટે—મનસ્વી અભિમાની ગુમાની માણસને માટે—કુદરતી છે; જે સેકડો માણસોએ એમને આટઆટલા વિશ્વાસપાત્ર અને કાબેલ ગણેલા તેમના જ રોષ શાપ મ્હેણા ફિટકાર સહેવા, અને કંતાઇ ગયેલી ઉપયોગિતાવાળુ, લોકો ટાટિયા ઘસીને જીવવું કહે છે તેવું, કૃપણ જીવન ગાળવું, તે કરતા મરવુ બેહતર લાગે એ જ કુદરતી છે, માટે જ સદાચારનિષ્ટા અને પાપભીરુતાથી જાતે પાછા વળવું અને ધીરેધીરે જીવનને પાછું બની શકી તેવી ઉપયોગિતાવાળુ કરવું એ વિરલ ધીટતા પૂજ્ય છે.

(૪) સત્ય વિશે એમણે નિબન્ધો લખ્યા હત તો તે સાહિત્યમા કાયમનુ ઊંચુ સ્થાન પામત એમા શક નથી પરંતુ અનેકાનેક પરસ્પર વિરુદ્ધ સ્વાર્થોની તીખી કાતર વચ્ચે સપડાઇ ગયેલો અને હારેલો માણસ કોર્ટમા દિવસો સુધી દરેક બાબત વિશે અક્ષરે અક્ષર સાચી જ જુબાની આપે, પોતે જાણતો હોય તે બધુ જ તેના ખરા રૂપમા જાહેર કરે, અને વકીલો લ્હેણદારો તેમ જ તટસ્થ પ્રેક્ષકોને આશ્ચર્ય અને ભક્તિભાવમા લીન કરે, એ ચારિત્ર્યલીલા લેખિનીલીલા કરતા અનેકગુણ વિરલ અને પૂજ્ય છે

---

* જુવો પૈ. આ બન્યું ઈ સ ૧૯૧૦ના સપ્ટેમ્બરમા પોતે **અ**મદાવાદ આવ્યા, કોઇ રીતે પણ જોઇતું નાણું વ્યાજે મળી નહીં શકે એ બાબતની ખાતરી થઇ જતાં આવ્યા, તે જ રાતે. મિલકત આપી દેવાનો દસ્તાવેજ કર્યો તે જ સાલના ડિસેમ્બરમાં.

ભલું થયું જે એમની મિલો ભાગી એમ કહેવાનો આશય છે જ નહીં. એ બનાવ બનતા એમના શીલનો જે નિરુપાધિ વાસ્તવિક ઉદ્રેક ઝળકી રહ્યો, તે ઉપર નજર ઠેરવવાનો જ આશય છે.

એ મિલો ભાગી તેમા અંબાલાલભાઇની પોતાની કસૂર ખરી કે નહીં, અને હતી તો તે કેવા પ્રકારની ? આ સવાલ અટપટો છે. આવી બાબતમા સામાન્ય માણસ પોતાના રાગદ્વેષને અનુકૂળ આવે એવા મતને વળગી પડે છે પણ તટસ્થ શાસ્ત્રીય વિચારકનું કામ બધી વિગત જાણીને ન્યાયાધીશની પેઠે ચુકાદો આપવાનું છે. ન્યાયાધીશની જેમ તટસ્થપણું અને ન્યાય જ કરવાની વૃત્તિ સંપૂર્ણ હોય એવો માણસ પણ હરકોઇ બાબતમા ચ્હડી બેસવાનો અધિકારી હોતો નથી. જે બાબતમા ન્યાય આપવાનો છે તેનુ, તે ધધાનું, તે દુનિયાનું વ્યવહારુ જ્ઞાન પણ તેને સારી પેઠે હોવું જોઇએ. હાલના વખતમા આપણી મિલો કેવી રીતે સ્થપાય છે, કેવી રીતે ચલાવાય છે, કેવી આફતો તેમના ઉપર આવે છે, તેમા તે પોતાનો ટકાવ કેવી રીતે કરે છે, કેવી લાલચો કેવા પ્રલોભનો એમના તત્રીઓ સામે મો વકાસીને ઊભા જ હોય છે, એમાથી તેઓ પોતાની જાતનું, પોતાની શાખનું, પોતાની ઇનામદારીનું કેટલું જતન કેવી રીતે કરે છે, એ વગેરે વ્યવહારની ન્હાનીમોટી હકીકતનો જેને પરિચય હોય, તેવા માણસને અંબાલાલભાઇની ત્રણ મિલોનો આખો

ઇતિહાસ બતાવી શકિયે, અને તે જે અભિપ્રાય બાંધે, તે જ વજનદાર ગણાવો જોઇએ. એ મિલોનો આખો ઇતિહાસ ચોપડાઓમાથી અને માણસો પાસેથી જાણવો અને તેના મુદ્દા તારવવા, એ પણ જેવું તેવું કામ નથી અને મ્હને આવી બાબતોનું વ્યવહારુ જ્ઞાન કશું જ નથી એ ઉમેરવાની જરૂર નથી. તથાપિ આ બાબતમા ઘણાખરા અંબાલાલભાઈ અને તેમના પુત્રો ઉપર ઉતરી પડે છે, તે સગાસમ્બન્ધી અને બીજા લ્હેણદારોના રાગદ્વેષી મતનુ પુનરુચ્ચારણ જ જણાય છે. આમા છેવટનો નિર્ણય કરવામા અવશ્ય ધ્યાનમા લેવા જોઇએ એવા બે મુદ્દા રજૂ કરીને જ હુ સન્તોષ માનીશ.

એક તો એ મિલો ભાગી તે સમય એ ધંધાને માટે કેટલી બધી બારીકીનો હતો તે ભૂલવું ન જોઇએ. અચાનક પેદા થયેલી અને ધાર્યા કરતા લાબી ચાલેલી ઉત્કટ રૂપની પ્રતિકૂલ પરિસ્થિતિ જ એ અને બીજી મિલો તે અરસામા ભાગવાનુ મુખ્ય કારણ હતુ. મ્હારો બીજો મુદ્દો એ છે કે આવા કારખાના સારી રીતે ચલાવવાને માટે હાથ નીચેના માણસો ઉપર જે જાતની વહીવટી દેખરેખ (administrative supervision એડિમનિસ્ટ્રેટિવ સુપર્વિઝન)નો અંકુશ આવશ્યક છે, તેનો ખયાલ જોઇએ ફ્રાન્સ (France)નો પ્રસિદ્ધ મુખ્યમત્રી અને પ્રજાસત્તાક ફ્રાન્સનો પ્હેલો પ્રમુખ થ્યેયર (Thiers) કહે છે—×

× જુઓ M Townsend કૃત Asia and Europe (1905), પૃ ૧૨૫-૬.

"જ્યારે હુ વિગ્રહને માટે (ફ્રાન્સદેશના લશ્કર આદિને લગતી) તૈયારીઓ કરતો હતો, ત્યારે વિગ્રહ, નૌકા, અને સ્વદેશખાતાના મત્રીઓ સાથે રોજ આઠ કલાક ગાળતો. આગલે દિવસે કરેલા નિર્ણયો અમલમા મુકવાની ક્રિયા કેટકેટલી મજલે પ્હોચી છે, તે વિશે હુ પ્રથમ ખાતરી કરી લેતો. હાથ નીચેના માણસો માત્ર 'હા સાહેબ' કહે, તેના ઉપર હું કદિ ભરોસો ન રાખતો હુકમના કાગળો મોકલાઇ ગયા એમ મ્હને કહેવામા આવતું, તો જે કારકુને તે ટપાલમા નાખ્યા હોય અગર ખેપિયાને સોપ્યા હોય તે કારકુનની જાવકનોધ જાતે જોવા માંગતો. જવાબ આવ્યા હોય તે તમામ મ્હારી આગળ રજૂ કરાવતો ન્હાનામા ન્હાની ગફલત કે ઢીલને માટે પણ કડક સજા કરતો. મ્હારા સોબતીઓ (સાથેના મત્રીઓ) અને મ્હારા હાથ નીચેના તમામ ખાતા પાસેથી હુ આખો દિવસ અને વારમ્વાર આખી રાત સખ્ત કામ લેતો અમને એટલો તો બોજો લાગતો કે અમે સૌ અદમુવા થઇ જતા. સખ્તમા સખ્ત અંગમેહનત કરતા આવી વહીવટી દેખરેખનું યત્ર એકસરખુ ચાલુ રાખવામા વધારે થાક લાગે છે. રાતે હુ ઘેર આવતો ત્યારે આગળી પણ હલાવવા જેટલી તાકત મ્હારામા હોતી નહી. આરામખુરશીમા પડતો ત્યા જ નોકરો મ્હારા કપડા બદલાવતા, અને મ્હને ઉપાડીને પલગમા સુવાડતા, જ્યા હુ મુડદા જેવો આખી રાત ગાળતો. ઊંઘમા મ્હને સ્વપ્ન આવતા તે પણ વહીવટી હુકમો આપવા વિશેના હતા."

આ વર્ણન ફ્રાન્સ જેવા મોટા દેશના મુખ્ય મત્રીને અતિ અગત્યના કામકાજનું અત્યંતાત્યન્ત દબાણ હોય એવા વિગ્રહના વખતનુ છે. પણ કેટલીક બાબત તેના ગુરુતમ રૂપમા જોયાથી સ્પષ્ટ સમઝાય છે અને આ વર્ણનમાની વાત મુદ્દે વાસ્તવિક છે. કોઇ પણ કારખાનુ જામી જાય અને તેમાના જુદાજુદા ખાતાના ઉપરી જવાબદાર માણસો સારી રીતે પળોટાઇ વિશ્વાસપાત્ર ગણી શકાય એટલી હદ સુધી તૈયાર થઇ આવે, ત્યાસુધી તેના ચાલકે ઝીણી મોટી દરેક વિગત ઉપર ત્થૈયરે વર્ણવી છે તેવી સતત સાદ્યંત દેખરેખ રાખવી આવશ્યક છે. અને આ લખી કે કહી બતાવવું જેટલુ સહેલુ છે, તેટલું જ અમલમા આણવું મુશ્કિલ છે. વહીવટી દેખરેખ તે આનુ નામ, એવો ખયાલ પણ કેળવણી કે ન્યાયખાતામા જ ઊછરેલા માણસને હોતો નથી એક રૂઢ શબ્દમા કહિયે તો તેઓ આવા કામમા પડતા ઓછા વધારે “ કાચા કાનના ” નીવડે એ કુદરતી છે, અને પરિણામ પ્રતિકૂલ પરિસ્થિતિમા ગમે તેટલા વિનાશકારક આવે, તોપણ આ કસૂર નૈતિક એબ લગાડનારી ગણાય નહીં.

પોતાની કસૂર ખોડ અને એઓનુ વત્તુંઓછુ ભાન સૌને હોય છે અને કોઇપણ આત્મામા સુધારણા સારે ઇચ્છા અને તે કરી શકવાની શ્રદ્ધા જેમ સતેજ, તેમ તેનુ પોતાની જાતનુ નિરીક્ષણ વધારે ચોકસ, ઊંડું, અને

નિરન્તર હોય છે. તથા તેનું જીવન પાયરીએ પાયરીએ આત્મમન્થનને પરિણામે ઉચ્ચતર ઉન્નતિ પ્રાપ્ત કરતુ દેખાઇ આવે એવુ રચાય છે. આવા જીવનોના વર્ણન ખાસ સુબોધક બને છે. અંબાલાલભાઇએ ચારિત્રબલની જે ઊંચી ભૂમિકા પ્રાપ્ત કરેલી આપણે જોઇ શકિયે છિયે, તે ઉપરથી એમના આ પ્રકારના આરોહણનું યથાવત્ વર્ણન પૂરુ પાડે એવા એમના જીવનચરિતનિરૂપણને માટે આપણને લોભ થાય એ કુદરતી છે પરંતુ એને માટે સાધનો નહી જેવા જ છે. પાકટ વયમા પણ એમનુ આત્મમન્થન ચાલુ હતુ એટલુ જ આપણે જોવા પામિયે છિયે એમના જીવનના ઉપર સ્પર્શ કરેલા બનાવોની એક બાજુ ચારિત્રબલના વિજયની છે, તો બીજી આત્મમન્થનની અને આત્મબોધ તારવવાની અને સસિદ્ધ કરવાની બાજુ પણ તેમા દેખાઇ આવે છે એમની ઉપર નોધેલી વાતચિતોમા સત્યશોધન માટે શાસ્ત્રીય આગ્રહ અને વિરલ લાયકી પ્રકાશી રહે છે, તે સાથે તે સત્યોનુ વ્યવહારુ ચારિત્રપોષક જીવનનિયામક પાસુ જ એમના મનથી પ્રધાન હતુ, એ પણ સ્પષ્ટ દીસી આવે છે ચિત્તની સમતાને માટે એમને કેટલુ માન હતુ તે ઉપર આવી ગયુ છે ક્રોધાદિ વિકારોને સપૂર્ણ જીતવાનો એમનો પ્રયત્ન નિરન્તર ચાલુ હતો માનસિક શક્તિઓ, ન્યાયવૃત્તિ, સદાચારનિષ્ટા, અને આત્મશ્રદ્ધા જેનામા પ્રબલ હોય, તેનામા ક્રોધ તાત્કાલિક યાન્ત્રિક પ્રતિફલન (instantaneous

mechanical reaction) જેવો અનિવાર્ય અને ઉગ્ર જોવામા આવે છે. તેમ વળી એ તેને ન્યાય્ય પણ લાગે છે જ. એટલે અન્યાય અસત્ય આદિ સામે વિરોધ કરવાના યોગ્ય કર્તવ્યમા પણ જો ક્રોધ ભળે, તો તેવો ક્રોધ પણ એક એબ છે, હાનિકારક છે, કલેશકર છે, કશુ આપ્યો આપતો નથી, વત્તોઓછો અનર્થ જ કરે છે, ઘણીવાર પાત્રાપાત્ર પ્રસંગાપ્રસગ વીસરનારો છે ન્યાય્ય હોય ત્યા પણ ન્યાયી શિક્ષા વા વિરોધની હદ ઓળગી જનારો છે. અને સામા માણસની મગદૂર વિચારીને જ તેની પાસે આશા રાખવી તેમ તે તેના ગજા પ્રમાણે જે કઇ શુભ નેમથી કરતો હોય તેની કદર જ ઘટે. એ વિવેકને પણ ભૂલી જનાગે છે,–એવુ એવું ભાન આવા માણસને મોડુંમોડું જ ઉદ્‌ભવે છે, તેમ બધુ જાણ્યા પછી યે તે મુજબ પોતાનુ વર્તન સુધારતા અને અંકુશમા આણતા તેને અસાધારણ મુસ્કેલી પડે છે અંબાલાલભાઇ પોતાના ઝાળ જેવા નૈસર્ગિક ક્રોધને વર્ષોના પ્રયાસ વડે ઘણે ભાગે જીતી શક્યા હતા તેમા ન્યાયાસનના ધર્મોનુ એમને વર્ષો સુધી અહરનિશ સેવન કરવું પડ્યુ, અને તે કરતાકરતા જ એઓ આયુષ્યના પ્રહરમા પેઠા, એ એમના સુભાગ્યને જ મુખ્ય ઉપકારક કારણ માનુ છું. અને તોપણ શાન્ત ધીરા સ્વભાવના માણસોને મુકાબલે કડક અને તીખા ગણાય એવા તો તેઓ છેક આખર સુધી રહ્યા હતા. પોતે આ સારી રીતે જાણતા પણ

હતા, અને એ પ્રકૃતિ હજી પણ સુધારવા તેમ એમાથી જે માઠા પરિણામ સમ્ભવિત તેનો પરિહાર કરવા સર્વદા જાગતા રહેતા હતા. આ વિશે એમના પરિચયમા આવેલા માણસોમાથી અનેકને એવા પ્રસંગો હજી જાણે કાલે જ બન્યા હોય એ પ્રમાણે સાભર્યા કરે છે. સૌથી સારો દાખલો રા. રા. **માવળકરે** પ્રકટ કરેલી "યાદગિરીઓ"મા છે ઈ સ ૧૯૧૩મા રા રા **માવળંકરે** અંબાલાલભાઇએ નવા જ સ્થાપેલા ગુજરાતી કેળવણી મંડળના મત્રી તરીકે કામ કરવા સ્વીકાર્યું, ત્યારે પ્રથમ મુલાકાતમા જ પોતે એમને નીચે પ્રમાણે સૂચના અને સાથે ખાતરી આપી હતી. "જો કોઇ કસૂર કરે છે તો મ્હને સ્વાભાવિક ગુસ્સો ચ્હડે છે. અને ગુસ્સો કાબૂમા રાખવાને હુ હમેશ પ્રયત્ન કરું છુ જ, છતા કેટલીક વખતે તેમ હુ કરી શકતો નથી એવે વખતે ત્હમે મ્હને કૃપા કરીને સામા જવાબ દેશો નહી, પણ કેટલોક વખત ગયા પછી મ્હારી ભૂલ બતાવશો, અને હુ ત્હમારી માફી (apology એપોલોજી) પણ માગીશ."*

અંબાલાલભાઇ વીશમે વર્ષે નોકરી છોડીને મુંબાઇ ભણવા ગયેલા તે વિશે એમના એક સહાધ્યાયી નીચે પ્રમાણે નોધે છે. "ઇ. સ. ૧૮૬૪–મા અમદાવાદમા લૉ ક્લાસ (law class)મા હુ, અંબાલાલભાઇ, મણિભાઇ જસભાઇ, મોતીલાલ લાલભાઇ, કનૈયાલાલ ગિરિધરલાલ, છોટાલાલ

* બુદ્ધિપ્રકાશ માસિક, જાન્યુઆરી ૧૯૧૫

સેવકરામ, વગેરે ભણતા હતા. અમે જૂદાજૂદા ખાતામા નોકર હતા અને એ વર્ગમા હાજરી આપતા તે અરસામા મોતીલાલ રામપ્રસાદ **બી. એ.** થઇને એમના મૂલ વતન અમદાવાદમા આવતા, તેમના મૂલ શિક્ષક, હાઇસ્કૂલના હેડમાસ્તર, કર્ટિસ સાહેબે તેમને અતિ ઉત્સાહથી અભિનન્દન આપ્યુ, અને સરકારે એમને રાજકોટમા નવી ઉઘાડવામા આવેલી કાઠિયાવાડ હાઇસ્કૂલના હેડમાસ્તરની જગા આપી. આથી અંબાલાલભાઇની સ્પર્ધા પ્રદીપ્ત થતા તેમણે કલેકટર ઓફિસની કારકુનીની નોકરી છોડી હાઇસ્કૂલમા રૂ. ૫૦) ના પગારની માસ્તરની નોકરી લીધી અને પ્હેલા આસિસ્ટંટ જનાર્દન સખારામ ગાડગીળ બી. એ. ના શિક્ષણનો સંસ્કૃત વગેરે પાકું કરવામા લાભ લઇને વિલક્ષણ બુદ્ધિ અને પરિશ્રમ વડે તે જ વર્ષે મૅટ્રિક્યુલેશન (matriculation) મા પ્હેલે નંબરે પાસ થયા, અને નોકરી છોડી ગ્રેજ્યુએટ (graduate) થવાનો નિશ્ચય કરીને મુંબાઇ જઇ રહ્યા."×

એમ એ. અને એલએલ. બી. થયા પછી એમણે મુંબાઇમા રહીને વકીલાત કરવાને બદલે નોકરી લઇ લેવાનું શા કારણોથી પસંદ કર્યુ હશે, એ સવાલ ઘણીવાર પૂછવામા

× સ્વ લક્ષ્મીરામ મહીપતરામ દિવાનનું સાહિત્ય માસિકના ડિસેંબર ૧૯૧૪ ના અંકમાં ચર્ચાપત્ર. અંબાલાલભાઇએ મૂલ અભ્યાસ છોડેલો નબળી તબિયતને લીધે અને દાકતરી સલાહ ઉપરથી.

આવે છે. આ વિશે મ્હારે એમની જોડે વાત થઇ હતી, અને તે ઉપરથી એ સમયની–ઈ. સ. ૧૮૭૦–૨ની–પરિસ્થિતિ મ્હારી સમઝમા આવી હતી. એ ઝમાનાના ઘણા માણસોમા કોઇ પાસે માગવું નહીં, કોઇના ઓશિયાળા ન જ થવું, એ પ્રકારનો સ્વાશ્રય સાધારણ હતો. પિતા પુત્રથી અને પુત્ર પિતાથી પણ આવી બાબતોમાં સંકોચથી વર્તે એવો એ ઝમાનો હતો. ભણવાનો ખર્ચ બાપને માથે નહી નાખું એવા ટેકને લીધે જ પૂરુ ભણી ન શકેલા ઘણા પુત્રો હતા. પુત્રને માથે મ્હારો બોજો કેમ નાખું, એવા ટેકને લીધે જ અશક્ત શરીરે પણ નોકરીને વળગી રહી નોકરી કરતાકરતા જ મોત વ્હેલા પામેલા ઘણા પિતાઓ હતા. અંબાલાલભાઇ જેવામા આ સ્વાશ્રય એમની હારના સામાન્ય માણસો કરતા પણ વિશેષ હોય એ કુદરતી છે. અમદાવાદમા મોનિટર (monitor) એટલે ઉપશિક્ષક, કલેક્ટર કચેરીના કારકુન. અને છેલ્લે હાઇસ્કૂલમા આસિસ્ટટ તરીકેના પગારમાંથી બચાવેલી રકમ વડે + અને શિષ્યવૃત્તિઓ†

+ જુવો પૈ

† આ સ્કૉલર્શિપો અને એક્ઝિબિશનોમાંથી એકની હકીકત અંબાલાલભાઇના સહાધ્યાયી સ્વર્ગસ્થ ખા. બ. જમશેદજી અરદેશર દલાલે આખો જન્મારો અખૂટ રસથી કહ્યા કરી છે. ઐચ્છિક વિષયોમાંથી દરેકને માટે બી એ વર્ગની ટર્મિનલ (terminal) પરીક્ષામાં પ્રથમ આવે તે વિદ્યાર્થીને સ્કૉલર્શિપ મળવાનું ધોરણ હતું જ. પણ ગણિતના વિષયમાં પ્હેલો આવે

મેળવીમેળવીને જ પોતે મુંબાઇમા કૉલેજ (college)નું ભણતર લીધું હતુ. એટલે કૌટુમ્બિક મિલકત કે વડીલોની આવક કે બચતમાથી જરૂર પ્રમાણે લેવાનો એમનો વહીવટ ત્રુટયાને કેટલાક વર્ષ થયા હતા, તે પાછો અંબાલાલભાઇ જાતે માગીને ચાલતો કરે એ અકલ્પ્ય હતુ. સુધરેલી સંસારઘટનામા છેક બિનકેળવાયલા મજૂરોને જ તાબડતોબ પેટિયુ મળે, બીજાને તો જેમ યોગ્યતા વધારે તેમ અનુરૂપ આજીવિકા મેળવતામેળવતા વધારે વખત લાગે, એમ આજે આપણે થોડુંઘણું સમજતા થયા છિયે, પણ પચાશ વર્ષ ઉપર એવો ખયાલ સ્વપ્ને પણ કોઇને આવતો નહી. બીજું, કૉલેજ કેળવણી નવી જ શરુ થઇ હતી, ત્યાસુધી અપાતી કેળવણીને મુકાબલે એમા મહાભારત સુધારોવધારો થયો હતો. અને ઈ. સ ૧૮૬૨ થી માડીને દશપંદર વર્ષ લગી થનારા ગ્રેજયુએટોમા (એટલું ભણેલાની સંખ્યા વધી ત્યાસુધીમા થનારા ગ્રેજ્યુએટોમા) પોતાની સરસાઇની અસ્મિતા

તેને વધારામા એક, રોકડું કે પુસ્તકોના રૂપમા, એકિઝબિશન પણ મળવાનું હતુ. અંબાલાલભાઇનો ઐચ્છિક વિષય બીજો હતો તોપણ ટર્મિનલમાં એમણે ગણિતની પરીક્ષા આપી "અને એ ઇનામ પણ લીધુ જ ! એને કોણ પ્હોંચે જે !" ખાન બહાદૂરનો ઐચ્છિક વિષય ગણિત અને એ જ પરીક્ષામાં બેઠેલા, તે એમણે ખોયુ પણ પોતે ખોયું તેનો જરા ડાઘ એમના હૃદયમા નહી, અં. ની અસાધારણ શક્તિ જ એમણે આ બનાવમા પણ જોઇ, અને આખો જન્મારો વખાણ્યા કરી

(self-consciousness સેલ્ફ્કોન્શિયસનેસ) હોય, એ કુદરતી છે. આવી અસ્મિતાના વચન અંબાલાલભાઇના મુખથી છેક આખર સુધી નીકળેલા છે× ઈ. સ ‘૧૮૭૦–૭૧ માં તે એમનામા કેટલા પ્રમાણમા હશે એ દેખીતુ છે અને એ પણ દેખીતુ છે, કે ઈ. સ. ૧૮૭૦–૭૫ મા વકીલાતના ધંધામા, મુબાઇમા, તેમ પ્રાતના શેહરોમા, આગળ વધેલા અને જેમની સાથે પોતાની ધંધાની શરુવાત કરવાને માટે આવા નવીનવતર છાપવાળા ગ્રેજ્યુએટ–વકીલોને સમબન્ધ બાધવો પડે અને અમુક જાતની ઉપકારવશતાથી દબાઇને ચાલવું પડે, એવા બધા માણસો એમના કરતા ઉમરે પાચ પંદર વર્ષે મોટા, અર્થાત્ જૂની અંગ્રેજી કેળવણીવાળા અગર તે ગ્રે પૂરીપાશરી નહી અને ચોપડીઓમા જોઇજોઇને જવાબ આપવાની રીતે પરીક્ષા લેવાતી તેવી પરીક્ષા પસાર કરીને વકીલ બનેલા, એવા જ માણસો હતા ત્રીજું, ઊંચી (higher હાયર) કોલેજકેળવણીનો આરભ કર્યો તે સાથે'જ સરકારે માધ્યમિક (secondary સેકન્ડરી) કેળવણીને

× જુવો વૈ. ૧૯૦૧ પછી કોઇ વખતે પોતાના ગ્રેજ્યુએટ પુત્રને ચાનક—“તમે ગ્રેજ્યુએટ છો !...તમારી ડિગ્રી (degree) ને લાઙન નહી લગાડો એવી આશા રાખુ છુ.” વળી ‘સંગ્રહ’મા બ્રહ્મક્ષત્રિય પરિષદ્‌ના પ્રમુખ તરીકે–ઈ સ. ૧૯૧૧: “બી. એ. એક જાતનું કુળ છે,” વગેરે ઈ સ. ૧૯૧૦ પછીના દાયકાઓમાં થયેલા બી એ-ઓને આ મન્તવ્ય, બી. એ. ઉપાધિની આવી નતિક કીમત આકવાનું વલણ, સમઝાય એવુ પણ નથી

પણ સુધારીવધારીને એ ઊંચી કેળવણીની સંસ્થાઓને પોષી શકે એવી બનાવવાની નીતિ શરુ કરી. સરકારને હાઇસ્કૂલો વધારવી હતી, એટલે એ સર્વમા આ નવા ગ્રેજ્યુએટોને શિક્ષકો તરીકે આકર્ષવા હતા. ડિગ્રીઓ મેળવે ને તુરત કે પછી થોડા જ વખતમા દરેકને ડિરેક્ટર (Director of Public Instruction) સાહેબ સારા પગારની નોકરી સ્વીકારવાને માટે પૂછાવતા × ચોથું, આપણે હાલ જેને

× ઉપર **મોતીલાલ રામપ્રસાદનો** દાખલો આવી ગયો છે. જુવો **વૈ જે બી પીલે** અંબાલાલભાઇને સુરતના હેડમાસ્તરની કામચલાઉ જગા સ્વીકારવા માટે કાગળ લખેલો, તેમાંથી ઊતારો વળી **અ**ંબાલાલભાઇના સગા **કેશવલાલ હીરાલાલને** બ્હારગામ બદલી ઉપર મોકલવા હતા અને તેઓ પોતાની વૃદ્ધ માતા ના કહેતા હતાં તેથી જઇ ન્હોતા શકતા, ત્યારે **ટી સી. હોપ** એ સુરતીની પોળમાં આવી ઓટલા સામે ખુરસી નંખાવી..., 'માજી' સામે મીઠુ મીઠુ ગુજરાતી બોલીને તેમની પરવાનગી મેળવીને જ ઊઠ્યા હતા નોકરીઓના સુકાળનો અને તેને લાયક માણસોની અછતનો એ કાળ હતો. સુબાઇ પૂણા વિશે લખતાં પણ **વિષ્ણુ** શાસ્ત્રી **ચિપલુણકર** જણાવે છે કે શિરસ્તેદાર અવલકારકુનને "વામકુક્ષિ"ની ટેવ તે સાહેબ જાણે, તેથી તે કાળના સાહેબ આ ઑફીસ આખીના સાચા ઉપરી વામકુક્ષિ કરી લઇ પાનપટ્ટી ખાઇને તાજા થયા હોય ત્યારે જ એટલે સાડાત્રણચાર વાગે જ તેને કાગળિયા આદિ લઇને પોતા કને તેડે, એવો રિવાજ તે વખતે ચાલતો હતો

મુંબાઇનું જાહેર દેશ-સેવાજીવન કહિયે છિયે, તે ઈ. સ. ૧૮૭૦-૭૧મા હતુ જ ક્યા ? સર ફિરોઝશાહ મ્હેતા અને કાશીનાથ ત્ર્યંબક તેલંગ જેવા અંબાલાલભાઇના જ સમકાલીનોએ એની શરુવાત કરી. એ પચાસ વર્ષના ટૂંકા અરસામાં જેટલું વધ્યું છે તેટલું વધશે એમ ૧૮૭૦ મા આગળથી વર્તવાની કયા માણસ કે ફિલસૂફ કે ભવિષ્યવેત્તાની તાકત હતી * ? અને છેલ્લું, શિક્ષકના કામ ઉપર અંબાલાલ ભાઇને મૂળથી જ બેહદ ભાવ હતો, તથા તેઓ એને પવિત્ર અને દેશસેવાનું કાર્ય ગણીને પોતાની બધી શક્તિઓ તેને સમર્પવામા મહદ્‌ભાગ્ય અને જીવનસાફલ્ય ગણતા હતા. +

---

* સમકાલીનોનો ઇતિહાસ આપણે કરબદરવત્ જાણિયે છિયે: દાદાના અને તેમના પ્હેલાના ઝમાનાઓનો ઇતિહાસ સાધનો અસ્તિમાં હોય તેટલા પ્રમાણમાં જાણી શકિયે છિયે· પણ આપણી પ્હેલાંનો જ જે આપણા માતાપિતાનો ઝમાનો, તેનો ઇતિહાસ બેસાડવામાં આપણે ડગલે ડગલે ઠોકર ખાઇયે છિયે એ ઝમાના દરમિયાન એ સ્ત્રી પુરૂષોના જ ચારિત્ર્ય-બલ અને જયપરાજ્યને લીધે કેટલો બધો તફાવત પડી ગયો છે તે ચોકખું દર્શાવી આપતાં (જીવનચરિતો આદિ) સાધનો અસ્તિમાં આવે ત્યાસુધી. આમ સર્વ દેશકાલમાં બને છે. આ વિષયની કંઇક વિશેષ ચર્ચા મ્હારા "ઇતિહાસ દિગ્દર્શન " એ વ્યાખ્યાનમાં કરેલી છે.

+ શિક્ષક તરીકે અં. ની એમના શિષ્યો ઉપર કેવી છાપ પડતી, માસ્તરો છોકરાઓ અને છોકરાઓના વડીલો સાથે એઓ કેવી રીતે વર્તતા, વિષયો શીખવવામા એમનામાં શી વિશેષતા

પરિસ્થિતિ અને પ્રકૃતિના આ પ્રમાણે બલાબલ વિચારતા, આપણા પ્હેલા ગ્રેજ્યુએટોમાથી આટલા બધાએ પોતાની કારકર્દિગીનો આરમ્ભ શિક્ષકો તરીકે જ કેમ કર્યો હશે, એ સવાલનું સામાન્ય નિરાકરણ થઇ જાય છે.

અંબાલાલભાઇના વિશેષ દાખલામા આ બલોની સાથેસાથે, અથવા કહો કે પેટામા, એમના ઊંચા અને

હતી, એમના શિક્ષણ અને નિયમનમાં નીતિબોધ ચારિત્રગઠન અને સદ્દ્વૃત્તિઓનું ઉદ્બોધન કેટલા અને કયે પ્રકારે સંલગ્ન હતાં, સારા શિષ્યોનો એમના ઉપર આટલો બધો ભક્તિભાવ જામવાનું રહસ્ય શું, વગેરે એમના એક શિષ્ય રા. રા. **નરસિંહરાવ ભોળાનાથ દીવટિયાએ** સં ૧૯૭૪ ના ફાગણના **વસંત** માસિકમા પ્રકટ કરેલા નિબંધમાં સારી રીતે જોઇ શકાય છે.
ચૈ. માં પણ આ વિષયને લગતો કેટલોક ભાગ કીમતી છે.

રા. રા **આત્મશંકર ત્રિપુરાશંકર ત્રિવેદીએ** એક અંગ્રેજી વર્ણનાત્મક નોંધ રા. **વૈકુંઠલાલને** મોકલી આપેલી છે તેમા હેડ માસ્તર તરીકે **અં૦** આખી નિશાળના હિત પ્રતિષ્ઠા વગેરે માટે કેવી રીતે મથતા તેના દાખલા ટાંક્યા છે.

શિક્ષકનો ધંધો છોડયા પછી યે કેટલીક બાબતમાં તેઓ આખો જન્મારો શિક્ષકની પેઠે જ વર્ત્યા છે તેનો એક લાક્ષણિક દાખલો-હૃષ્ટપુષ્ટ ભીખારીને જોતા જ કોઈ કોઇવાર એઓ ક્રોપી ઊઠતા તેના વર્ણનનો-**વસંત** માસિકના **આશો** ૧૯૭૪ના અંકમાં રા રા **નારણજી નંદલાલ દંડનાયકના** પત્રમા છે

અને જુવો પરિશિષ્ટ-**ન.** ભો દી ઉપર **અંબાલાલભાઇનો** ઈ. સ. ૧૯૦૯ નો કાગળ, પ્હેલા પૅરેગ્રાફનાં છેલ્લા ત્રણ વાક્ય.

માનનીય ટેકની સાથે એક બે ઊતરતી ખાસિયતો પણ થોડીઘણી તો ભળી હશે એમ જણાય છે. સ્વ. દિવાન સાહેબ કેરશાસ્પજી રુસ્તમજી દાદાચાનજી કૉલેજના સમયથીજ એમના મિત્ર થયેલા હતા, અને બન્નેની વડોદરા રાજ્યમાની નોકરી દરમિયાન બંને એકબીજાનો વિશ્વાસ રાખી શકે અને ખાનગી મસ્લહત કરી શકે એવા મિત્ર રહ્યા હતા; તેમણે અંબાલાલભાઇ વિશેના પોતાના સસ્મરણોની વિસ્તૃત અંગ્રેજી નોધ રા. વૈકુંઠલાલને લખી આપેલી છે, તેમાથી નીચેના વાક્યો આ બાબતમા જેટલા વઝનદાર તેટલા નિખાલસ છે. ત્રણ વાક્ય ઇટલિક બીબામા છાપુ છુ.

"8 After passing his LL. B. A. did not stay to practise in Bombay but accepted an appointment in the Educational Department The reason was, as he told some of us, that as there was competition at the Bar to which LL B's had access, *it would be well if people in his position at first put together some money by employment elsewhere, and then plunged into it to stand the competition better*. Even when this object was secured [however], he did not go to the Bar Another lure came in his way,

and he succumbed to it The Baroda Judicial Service offered him a handsome berth at the very start, and accepting it, he adhered to it until he became entitled to his pension. *He had an economical turn of mind, and though frugal habits and a handsome salary enabled him to gratify it,* his friends felt that to such a consideration he sacrificed greater opportunities of making money and earning distinction in a higher and more useful sphere ...One had reason to expect from him quite as successful a career...as Telang achieved ...And he was besides fitted eminently for public life, and acting with this College comrade of his, and with others of senior standing and rank, he would have rendered services of great utility to his country and covered himself with glory, as the latter have done. And to me at least the reason he advanced was not a satisfactory one There was no doubt keen competition...But he had in Mr Dhi-

rajlal Mathuradas a close relation, enjoying much practice and influence, who would have given him the help a newfledged professional man generally needs. *Perhaps he did not wish to incur such an obligation.*"

આ નોંધની એક આગલી કલમમા તેલંગ અને અંબાલાલની સરખામણી કરતા મિ. કેરશાસ્પજી લખે છે–

"T. even then (કોલેજમા પણ) give indications of intellectual greatness,...and though some were inclined to place him over A., I was never able to accede to that valuation of their respective merits, and I make no doubt that if A. had had the same opportunities and facilities, he would not have been eclipsed by his younger class-fellow. As I shall show later on (ઉપર જ ટાંકેલી કલમ ૮ મી), neither nature nor fortune was to blame in the matter A deliberately threw away some excellent opportunities" ×

(તરજુમો)

× ૮ એલ એલ બી. ની ડીગ્રી મેળવીને અં વકીલાત કરવાને મુંબાઇમાં ન રહેતાં સરકારી કેળવણી ખાતાના નોકર થયા.

૪ : અંબાલાલભાઇ વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્યવાદી (individualist) અને પ્રજાસ્મિતાવાદી (nationalist)

અંબાલાલભાઇના ધર્મ સમ્બન્ધી વિચારોનું સ્વરૂપ નિહાળતાનિહાળતા એની મેળે ઉત્પન્ન થયેલા એમના ચારિત્ર

કારણ અમને કેટલાકને એમણે એવું જણાવેલું, કે **મુંબાઈમાં એલ એલ. બી થયેલાઓએ કરવાની વકીલાતમાં હરીફાઈ પુષ્કળ હોવાથી, થોડો વખત બીજી નોકરી કરીને થોડો સંચય કરી લઈને પછી એવા હરીફાઈના ધંધામાં ઊતરવું, સાધનહીન ઉમેદવારોને માટે, બેહતર** પરતુ આ પ્રમાણે થોડો સંચય એમણે કરી લીધો તે પછી યે એ મુંબાઇના વકીલાતના ક્ષેત્રમાં આવ્યા નહી વડોદરા રાજ્યના ન્યાયખાતામાં એમને સારી જગા સારા પગારની સ્વીકારવા માટે માગણી થઇ અને એથી એ લલચાઇ ગયા વળી એકવાર નોકરી સ્વીકારી લીધી એટલે તે ખાતામાં [ઠેઠ ટોચ સુધી પહોચ્યા અને] પેન્શન મેળવ્યું ત્યા સુધી એ વળગી રહ્યા **એઓ કરકસરિયા હતા, અને મોટો પગાર તથા સાદાઈના જીવન વડે એમને તૃપ્તિ મળી ગઈ,** અગર જો કે એમના હિતેચ્છુઓને લાગ્યા જ કરતુ જે એઓએ મુંબાઇના જીવનમા ઝંપલાવ્યું હોત તો એમને પૈસો ઘણો વધારે મળત અને તે ઉપરાંત દેશસેવાના વધારે ઉચ્ચ અને વધારે ઉપયોગી ક્ષેત્રમાં પણ એઓ નામના મેળવી શકત...આવી ગણતરીમા એમના આ મિત્રો વાજબી જ હતા તેલગ—જેમ ફાવ્યા તેમ અં. .ફાવત જ વળી જાહેર જીવન માટે પણ અં.

અને એમની કારકર્દગી વિશેના કેટલાક પ્રશ્નો આપણે તપાસ્યા. હવે અન્તરમાંથી આરમ્ભીને સપાટી ઉપરના

મા પૂરતી યોગ્યતા હતી; અને કોલેજમાંના એમના સહાધ્યાયી આ તેલંગ તેમ બંનેથી થોડાં વર્ષ મોટા બીજા નાયકોની સાથે અં પણ મોટીમોટી દેશસેવા કરી શકત અને એ સૌના જેવી જ કીર્તિ મેળવી શકત. વળી એમણે જે કારણ (ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે) આગળ કર્યું તે મ્હને તો પૂરતુ સંતોષકારક પણ કદાપિ લાગેલું નહીં. હરીફાઇ હતી ખરી, તથાપિ રા રા ધીરજલાલ મથુરાદાસ તે વખતે મુંબાઇના વકીલોમાં સારી પ્રતિષ્ઠા અને વગ ધરાવતા હતા, તે એમના નજીકના સગા હતા, અને અં. જેવા "નવા" માણસને શરુવાતમાં જોઇતી મદદ વગેરે આપી શકે એવી સ્થિતિમાં હતા. **કદાચ એમના મનમાં એમ પણ હોય કે એવા ઉપકાર તળે તો ન આવવું** [આ ધીરજલાલ મથુરાદાસ સરકારી વકીલ સાથે જૂનાગઢ રાજ્યના મુંબાઇ સરકારમાં એલચી (એજન્ટ) પણ હતા. પણ એમનું આયુષ્ય બહુ ટૂંકું નીવડયું. એમના મોત પછી જ એક ક્ષેત્રમા ન્હાનાભાઇ હરિદાસ કાયસ્થ અને બીજા ક્ષેત્રમાં મનસુખરામ સૂર્યરામ નાગર બ્રાહ્મણ મોખરે આવ્યા ધીરજલાલ મથુરાદાસ પ્રાણલાલ મથુરાદાસના મોટા ભાઇ. એ પ્રાણલાલનાં બીજી વારનાં પત્ની કૃષ્ણા એંશી વર્ષનું આયુષ્ય ભોગવી અંબાલાલભાઇ પછી દશ વર્ષે સિધાવ્યાં]

કોલેજમાંથી પણ તેલંગમાં બુદ્ધિપ્રભાવનાં ચિહ્ન જણાવા માંડેલા. પણ, જો કે કેટલાક તેને અં. કરતા બુદ્ધિમા ચ્હડતો ગણતા, પણ મ્હને એ અભિપ્રાય કદાપિ સંગીન લાગેલો નહીં; મ્હને તો ખાતરી જ હતી જે તેલંગના જેવા સંજોગનો લાભ

વિષયો તરફ વ્હડવાનું આપણું સ્વીકૃત ધોરણ બીજી રીતે લાગુ પાડીને આપણે એમના બીજા મુખ્ય મુખ્ય વિચારોનું સારોદ્ધારી અવલોકન કરિયે. સ્વામી વિવેકાનંદ પોકારી પોકારીને કહેતા હતા:

ધર્મ એટલે સદ્‌વિચાર માત્ર નહી, ધર્મ એટલે સમીચીન વિચાર પ્રમાણેનો આગ્રહી આચાર, ધર્મ એટલે પ્રકૃતિસ્થ બનાવવામા આવેલો સદાચાર Religion is Realisation; માત્ર શાબ્દસ્વીકાર પુનરુક્તિ કે જપ નહીં, ચિદાકાશ જેવા મગજના કોઇ શારીરિક અંશમા આકૃતિ કે ઉજાશ જેવું કઇ કલ્પાય અને દેખાયા કરે તે નહી, પણ તે શબ્દોમાની ભાવના પ્રમાણેનું આપોઆપ અને સપૂર્ણ આચરણ. तज्जपस्तदर्थभावनम्’ ત્હમે सोऽहम् ખરેખર માનો છો? सर्वं खलु इदं ब्रह्म એ મહાવાક્યનો ત્હમને સાક્ષાત્કાર થયો છે? ब्रह्म सत्य जगन्मिथ्या એ પ્રતીતિ ત્હમારા લોહીમા ઊતરી છે અને શ્વાસોચ્છ્‌વાસમા પ્રસરી રહી છે?–જુવો પેલો પતિયલ જાય છે! આખનાકસ્પર્શાદિ ભલે કહે એ પતિયલ છે, એ ચર્મેન્દ્રિય પ્રત્યક્ષ તો માત્ર

અં ને મળી જાય તો અં. એનાથી કદાપિ અં જાય નહી. અં ને પણ સુગમતા છેક ન્હોતી એમ નહીં, પરંતુ એમણે તેનો લાભ ન જ લેવાનું પસંદ કર્યું. અં સુંબાઇમા રહ્યા નહી તેમાં દોષ એમની શક્તિઓનો કે એમના હિમ્મતનો પણ ગણી શકાય નહીં એમણે પોતે જે માર્ગ લીધો તે જાણીને જ લીધો હતો. કેટલીક અનુકૂલતાઓનો લાભ એમણે જાણીને લીધો નહીં

પ્રતિભાસ અને ખોટું છે ને? સ્થૂલ ભૌતિકશાસ્ત્ર ભલે કહે પત રોગ ચેપી છે. ત્હમારું પરમાર્થ જ્ઞાન તો કહે છે ખરુંને કે આત્મા જ સત્ય છે, કે આત્માને ભય નથી, રોગ નથી, મૃત્યુ નથી, કોઇ જાતની હાનિ નથી. ત્હમારું પરમાર્થજ્ઞાન કહે છે બ્રહ્મ જ સત્ય છે, એ પતિયલ પણ બ્રહ્મ છે, વળી ત્હમારી જાતનુ જ દેહી બ્રહ્મ છે. તો જાવ બચ્ચા, એને ખરેખર બ્રહ્મ ગણો, એમા બ્રહ્મ જ જુવો. ત્હમારા શરીરને સ્નાન મર્દન અન્નપાન આદિથી જે સ્થૂલ સન્તોષ મળે છે, તે બ્રહ્મની એ વિભૂતિને ત્હમે આપો. એની સેવા કરો એવી એવી સેવાઓ કરી શકશો તેમતેમ જ ત્હમે વેદાન્તી ગણાવાના સાચા અધિકારી થશો મહાવાક્યોના જપ કે ચર્ચા માત્રથી એટલા ઉચ્ચ અધિકારી કદાપિ નહી થઇ શકો ” ટૂંકામા, વિવેકાનન્દના બોધ પ્રમાણે દલિત હિન્દુ જાતીઓને માણસાઇમા આણવા મથનાર ખ્રીસ્તી પાદરી પાદરણો કે ભીલ અને આરણ્યક જાતિઓમા સંસ્કૃતિ સિંચવા માટે મથતા રા. રા અમૃતલાલ ઠક્કર જેવા જ આ ઝમાનામા સાચા વેદાન્તીઓ છે. માત્ર ભાષણો કરતા, શાસનો કહાડતા, મિલકત ભેટ પધરામણી પાલખી મશાલહક્ક આદિ માટે ગમે તેવી ખટપટો કરતા હાલના શંકરાચાર્યોને પણ વિવેકાનન્દી કસોટીએ સાચા વેદાન્તીને બદલે સામાન્ય દુન્યવી ઝઘડાઓમા ડૂબેલા પામર જન્તુઓ જ ગણવા પડે, એ દેખીતુ છે.

અંબાલાલભાઇ વ્યક્તિસ્વાતન્ત્ર્યની અહમહમિકા (competition કૉમ્પીટિશન)ની નિશાળે ભણ્યા હતા ખરા, તથાપિ એ ફિલસૂફીએ માનવબુદ્ધિ અને માનવહૃદયનો સમન્વય ગમે તે પ્રકારે× જે યુટિલિટેરિયનિઝમ્ (utilitarianism) અગર પૉઝિટિવિઝમ્ (positivism) મા કરી લીધો, તેનાથી સન્તોષ કે શાન્તિ ન પામી, તેઓએ **હિન્દની આખી પ્રજા એક કુટુમ્બ છે, આખો હિન્દ એક શરીર છે,** એ ભાવનાનો સાક્ષાત્કાર કર્યો

× **જે એસ મિલનું** યુટિલિટેરિયનિઝમ્-the greatest good of the greatest number અર્થાત્ સૌથી વધારે વ્યક્તિસખ્યાનો સૌથી વધારે અભ્યુદય, અભ્યુદયાધિક્યવાદ અભ્યુદયાધિક્યની ભાવનાનુ દૃષ્ટિબિન્દુ જ સદાચાર દુરાચાર નિર્દોષાચારની ત્રિપુટી વચ્ચે સાચો વિવેક કરી આપનારી કસોટી છે, એ ફિલસૂફી

કોમ્ત (A. Comte) અને પોઝિટિવિઝમ્-ઈશ્વરને સ્થાને માનવ જાતિની અસખ્ય ભાવિ પેઢીઓની અમર પરંપરાને સ્થાપો, પેઢી દર પેઢી માનવ વ્યક્તિસમષ્ટિનો વધતો અભ્યુદય એ ભાવનાના ભક્ત બનો, એ ભાવનાનુ દૃષ્ટિબિન્દુ જ સદાચાર દુરાચાર નિર્દોષાચાર એ આચાર ત્રિવર્ગનો ખરો વિવેક કરી આપનારી કસોટી છે, એ ફિલસૂફી આને મનુકુલના ભાવિ અભ્યુદયાધિક્યનો વાદ, મનુકુલોન્નતિવાદ, કહી શકાય

કોમ્તની કૃતિઓમાથી ફલિત થતા આ વિચાર મિનાર કરતા હિન્દી અભ્યાસકોને માટે એણે ઠેકાણેઠેકાણે હિન્દી સંસારઘટના કાયદા રીવાજો આદિના રહસ્ય વિચાર્યા છે તેનું મૂલ્ય ઘણું વધારે

હતો. એમના **"ભાષણો અને લેખો"** ના સંગ્રહનુ ગમે તે પ્રકરણ જુવો જ્યા ને ત્યા એ ભાવનાના નાનાવિધ

છે હિન્દુ ફિલસૂફી–સંસ્કૃતિનું મૂલ્ય **અકબર** સાધુસન્તો, જોધબા, બીરબલ, અને સૂરિ **હીરવિજય** તથા તેના શિષ્ય સંસ્કૃત પંડિત "સવાઇ હીર" પાસેથી શીખ્યો. **અકબર** પછી **દારા** થયો, જેણે ઉપનિષદોનો ફારસી તરજુમો કરાવ્યો–કદાચ **અકબરે** કરાવેલા તરજુમાને જ સુધરાવ્યો આ ફારસી ઉપરથી એક ફ્રેંચ પંડિતે તેનો પોતાની ભાષામા તરજુમો કર્યો એ તરજુમાના તરજુમામાં **શોપન હોઅર** ફિલસૂફે ઊંડી ઊંડી ભાવનાઓ દીઠી; અને ઉપનિષદોની સાથે **કોલબ્રૂક** આદિ વિદ્વાનોએ પ્રકટ કરેલા હિન્દુ કાયદાઓ, બૌદ્ધ ધર્મના ફ્રેંચ પંડિતોના ગ્રન્થો, અને પોતાને મળી શકયું તે બીજા સાહિત્ય ઉપરથી **કોમ્તે** હિન્દુ સંસ્કૃતિ અને હિન્દુ સંસારમાની કેટલીક ભાવનાઓ અને સંસ્થાઓની મનુકુલોન્નતિવાદની દૃષ્ટિએ સ્વતંત્ર સમીક્ષા કરી છે સર **હેન્રિ કોટન**, **મણિલાલ નભુભાઇ**, **ગોવર્દ્ધનરામ** આદિએ "સુધારકો"ના અન્ધ અનુકરણ, અને "ન્યાય" "નીતિ" "સમાનતા" "કુદરતી હક્ક" આદિના શુષ્ક અનૈતિહાસિક પોકળ પોકારની પાછળ જડ વાસનાઓના દાસત્વની સામે, તપોમય સુધારા સાથે હિન્દુ સંસ્કૃતિના સદંશો સમજીને તેની દેશકાલાદિ ઐતિહાસિક પરિસ્થિતિને અનુકૂલ પુનર્ઘટના માટે નવા વિચાર ફેલાવ્યા, તેનું બીજ **કોમ્તની** આ ચર્ચાએ આપેલી દૃષ્ટિએ, તેમ તેમાંથી ફૂટેલા સોશિઓલોજી (સમાજશાસ્ત્ર)ના નવા અભ્યાસની દૃષ્ટિએ, આપણા પ્રાચીન સાહિત્યને તેમણે વિચારવા માંડયું, એ હતું. **અંબાલાલભાઇએ** તો કોમ્તનાં પુસ્તકો દીઠાં પણ નહીં હશે એમ ધારુ છું.

દેશદેશાન્તરે સર્જેલા સરલ ગંભીર વચનો માલુમ પડશે.

પ્રજાસ્મિતા (national consciousness નૅશનલ કૉન્સિયસનેસ)ની દૃષ્ટિએ પ્રજોન્નતિવાદ (nationalism નેશનલિઝમ્)ને જ આ અભ્યુદયાધિક્યવાદ કે મનુકુલોન્નતિવાદનું વ્યવહારુ વાસ્તવિક રૂપ ગણી શકાય, પ્રજાપ્રજા વચ્ચેના ઈર્ષ્યા, દ્વેષ, આદિને વિષયપટની બહાર રાખિયે તો. પરંતુ ભાવનાઓ ઉત્પન્ન થાય છે, ફેલાય છે, શક્તિમત્તા મેળવે છે, અને પાછી નિષ્પ્રાણ બની જાય છે, ઐતિહાસિક કારણો અને સંજોગોની અનુકૂલતા પ્રમાણે. માત્ર ફિલસૂફીની બુદ્ધિપ્રવૃત્તિમાંથી આવી લીલા વિલસતી નથી. અને પ્રજોન્નતિવાદ ઊગ્યો અને મધ્યાકાશે ચ્હડયો તેનો ઇતિહાસ, અભ્યુદયાધિક્યવાદ અને મનુકુલોન્નતિવાદ ફિલસૂફી શોખીનોના ઘોળમાં ફેલાયા તેના ઇતિહાસથી નિરાળો છે.

ઉપર "ગમે તે પ્રકારે" એ શબ્દો વાપર્યા છે, કારણ કે શુદ્ધ વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્યવાદ ઉપર દલીલ રચિયે તેમાંથી આ ત્રણમાંથી એકે ભાવના સિદ્ધ થઈ શકતી નથી, તે ફિલસૂફીના અભ્યાસીઓને જાણીતુ છે

પ્રજાને એક દેહ એક સમૃદ્ધિ એક આત્મા ગણી તેની ઉન્નતિને પરમ કર્તવ્ય ગણી તે સાધવાને રાજકીય સામાજિક આર્થીય કેળવણીના કલાના સાહિત્યના શેહેરોના ગામડાંના એમ તમામ ક્ષેત્રોમા મથવું,–એ નેશનાલિઝમ આને માટે ઉપર લખતાં લખતાં પ્રજોન્નતિવાદ શબ્દ લેખણે એટલે કે પૂર્વાપર અન્વયે ઊપજાવ્યો; પરંતુ એ શબ્દ એ અર્થ માટે ભાગ્યે ચાલી શકે. એ અર્થ માટે અસ્મિતા ઉપરથી મેં બીજે પ્રસગે વાપરેલા પ્રજાસ્મિતા, પ્રજાસ્મિતાવાદ, પ્રજાસ્મિવાદ એ શબ્દો ચાલે છે, તે જ વધારે અનુકૂલ જણાય છે.

કેટલાક ભાષણો અને વ્યાખ્યાનોની આખી દલીલ એ ભાવનાના વિવેચન જેવી છે. એઓ કહેતા, આપણે (આપણા દેશને) માથે કરોડોનું કર્જ છે, આપણે દર વર્ષે છસાત કોટિરૂપિયાનું નવું કર્જ કરિયે છિયે; વળી આપણા દેશમા આગગાડી, અંબાડો (જ્યૂટ), ચ્હા, વગેરે 'વાણિજ્ય(industries ઇન્ડસ્ટ્રીઝ)'+ આજે પરદેશીના હાથમા છે, તેની મૂડીનો ઘણો મોટો ભાગ પરદેશથી આવેલો છે, અને દર વર્ષે વ્યાજ

+ **અં૦ વાણિજ્ય** શબ્દ industries યાંત્રિક ઉદ્યોગના અર્થમા વાપરતા, વ્યાપારવાણિજ્ય, trade and industry. પણ વાણિજ્ય શબ્દનો અર્થ વ્હેપાર જ થઇ શકે. (ન્હાનામોટા વ્હેપારમાં આપ લે થતી જણસો ને વણજ, વાણિજ્યનો માલ, અર્થાત્ વાણિજ્ય એટલે વ્હેપાર) સંખ્યાબંધ મજૂરો, સાંચાઓનાં કારખાનાં, અને લાખો કરોડોની મૂડી વડે ચાલતા ઇન્ડસ્ટ્રી. Capitalised factory industries with power-driven machinery, and labour congregated in numbers એને માટે વાણિજ્ય શબ્દ ખોટો છે, ઉદ્યોગ શબ્દ અપૂરતો છે, કારખાનાં ગિરણીઓ આદિ શબ્દો પણ ઠીક નથી એક જ શબ્દ બધા યે અન્વયમાં વાપરી શકાય એવો મળશે પણ નહીં. સાચાકામ ઉપર ભાર દેવો હોય ત્યારે એને માટે યાંત્રિક ઉદ્યોગ, સંખ્યાબંધ મજૂરો ઉપર ભાર દેવો હોય ત્યારે સમૂહોદ્યોગ. મૂડી ઉપર ભાર દેવાની જરૂર હોય ત્યારે મૂડીધનોદ્યોગ, એવાએવા પારિભાષિક શબ્દો વગર ચાલવાનું નથી તેમ capitalist=મૂડીપક્ષી, અને મૂડીદાર, મજૂરો કે કામગારોના પક્ષનાને માટે કામગારપક્ષી, ટ્રેડયૂનિયન

-અને નફાની મોટી રકમ તાણી જાય છે. એ બધી મૂડી આપણે જ ધીરેધીરે ભરી દઇયે નહીં ત્યાલગી એ ય આપણું કર્જ છે, આપણું નહીં તો કયો કાકો તે આવીને ભરી આપવાનો હતો કે એ તેનું ગણાય! વળી આપણી વસ્તીમા સોએ એશીપચ્ચાશી ખેડુતો છે, તે કેટલા બધા દેવાદાર છે, આપણા જ શાહુકારોએ ધીરેલી રકમોમા વ્યાજના વ્યાજ ઉમેરાતા એ આટલુ મોટુ થઇ ગયુ છે, તથાપિ દેવું તે દેવું,–જાણે કોટે ઘટીનું પડ બાધ્યુ હોય એટલો મહાભારત કર્જનો બોજો એ બીચારા વહે છે–માટે આપણે તો "દેવાદારના દીકરા!" -એઓ કહેતા, હિંન્દ મ્હારુ વતન, ગુજરાત મ્હારુ ગામ, અમદાવાદ મ્હારી પોળ, ખાડિયુ મ્હારું વારસે મળેલુ ઘર છે. વળી કહેતા: હવા જ આપણામા જાણ્યેઅજાણ્યે પેસી જઇ સારા–નરતા બે ય પ્રકારના જન્તુ આપણામા ભેળવી દે છે એમ ન સમઝવું, ધર્મ–અધર્મ, નીતિ અનીતિ,જ્ઞાન–અજ્ઞાન, ધનિકતા–નિર્ધનતા, શક્તિ–અશક્તિ, સ્વાતંત્ર્ય–ગુલામગિરી, સાહસ–ભીરુતા, સર્વ એ જ પ્રકારના ઉડતા હવાઇ ચેપી સત્ત્વો છે. એ દ્વન્દ્વોમાના પ્રથમની સત્પુરુષાર્થજન્ય ઇચ્છા–પ્રવૃત્તિ વડે યોગ્ય વૃદ્ધિ અને ખીલવટ કરવાની–પ્રેરવાની પોષવાની જરૂર છે. દેશાભિમાન, દેશભક્તિ, દેશા-

---

માટે કામગારસંઘ, એવાએવા શબ્દો પણ જોઇશે જ. વળી કામ વગરનો રખડતો unemployed તે બેકાર તો કામે લાગેલા મજૂરને કામગારને બદલે કામકાર પણ શાને ન કહેવો? કામકાર કામકારમંડળ કામકારપક્ષ, વગેરે.

સ્મિતા, દેશસેવા, આર્યત્વ, સંસ્કૃતિ, કલા, 'વાણિજ્ય', આદિની વિવૃદ્ધિના પોકાર કરવા રહેલા છે, પણ ખરો સદાચાર. સાચો પુરુષાર્થ, સંગીન શક્તિમત્તા (efficiency એફીશિયન્સી) આવી યોગ્ય પ્રગતિના માર્ગો ઝીણવટથી, આગ્રહથી, સતત શોધતા રહેવું, અને પ્રવર્તાવતા રહેવું, એમા સમાયલા છે કેળવણી, સાહિત્ય, સંસારસુધારો, આર્થિય અને રાજકીય ઉન્નતિ, એ વ્યવહારુ વિષયો ઉપરના એમના વિચારતત્રને એમના ધર્મ સમ્બન્ધી મન્તવ્યો જોડે સાકળનાર મજબૂત અંકોડો એમની આ ભાવના છે. અથવા કહો કે એમની ધર્મવાસના એમના કેળવણી, આર્થીય પ્રગતિ આદિ વિષયને લગતા સર્વ આચારવિચારની વ્યવહારુ, પ્રવૃત્તિમા આ અંકોડા કે નળ દ્વારા વહી આવીને એમની સમસ્ત બુદ્ધિસૃષ્ટિને શુદ્ધ સતેજ અને કૃતિપરાયણ બનાવી રહે છે. એમના **'ભાષણો અને લેખો'**નો સંગ્રહ આ ભાવનાના સરલ અસરકારક યુક્તિવાદ કે માનનીય પાઠ્ય પુસ્તક (textbook ટેક્સ્ટબુક) જેવો છે, અને એમા જ એની કાયમની ઉપયોગિતા છે.*

---

* ઊછરતા કિશોરોમા દેશભક્તિ ખીલવવા માટે અંબાલાલ ભઇ હરેક પ્રકારના નિર્દોષ ઉપાયને બનતુ ઉત્તેજન આપતા. સગીતનો એમને શોખ હોય કે એનું લેશ પણ જ્ઞાન હોય, એવું મ્હારા જાણવામાં નથી. છતા સ્વદેશભક્તિના ગીતો કીર્તનો આદિને પોતે કેટલો અને કેવા પ્રકારનો ટેકો આપતા હતા, તે

૫: કેળવણી.

શિક્ષિત જાગરિત વિવેકસમ્પન્ન અને કર્તવ્યનિષ્ઠ બુદ્ધિ તથા તેમાથી પ્રકટતી અને તેના કહ્યાસર અમલ કરતી સગીન ઇચ્છા-શક્તિ એમની વિચારમાલામા સર્વ માણસાઇ, સદાચાર, અને અભ્યુદયનુ મૂલ હોવાથી, પ્રજામા કેળવણી જેમ બને તેમ જલદી અને વધારે ફેલાય એ માટે અંબાલાલભાઇને કેટકેટલો આગ્રહ હોય એ દેખીતુ છે કેળવણીના પ્રસારને એઓ બીજી સર્વ પ્રગતિના બીજ રૂપે જોતા આ મહાવિષય ઉપર એમના વિચાર આ 'સગ્રહ'મા ઘણે સ્થલે જેટલી સ્પષ્ટતાથી તેટલા જુસ્સાથી રજૂ કરેલા માલુમ પડશે એ વિચારોનો સાર મે થોડા વખત ઉપર બીજા પ્રસગમા* છ સિદ્ધાતો રૂપે પ્રકટ કર્યો છે, તે જ અહી ઊતારી લઉ છું

"સ્વ અંબાલાલ આપણા દેશની અધોગતિના સંબધમાં કહેતા કે જ્ઞાનની આપલે અને ખીલવટમા આપણી સ્થિતિ

રા રા હરિપ્રાદ વ્રજરાય દેસાઇએ રા રા કેશવલાલ હરગોવિંદદાસ શેઠની 'સ્વદેશ ગીતાવલિ'માં લખેલી પ્રસ્તાવનામાં સારી રીતે વર્ણવ્યું છે-"દિ. બ. અબાલાલે આઠ આઠ દિવસ સુરતમાં આ ભજનમડળી ફેરવીને આમાંનાં ગીતો ગવડાવ્યા હતાં." ટિળકે સુરતે નિમત્રેલી કોન્ગ્રેસ ભાંગી તે પ્હેલાના આઠ દિવસો દરમિયાન આ બનાવ વિશે જુવો આ નિબન્ધનો અંત

* 'ગાડી ગુજરાત' એ નિબંધમા જુવો નવજીવન અને સત્ય માસિક, અક્ટોબર ૧૯૧૬.

હજી કેવલ ન્હાનીન્હાની દુકાનદારી અને ગાધીવટાની છે. પેદાશનો આધાર ખપત ઉપર છે. ખપત અથવા માગ (demand ડિમાન્ડ) વધે તેમ તેમ જ પેદાશ અથવા ઉત્પન્ન (supply સપ્લાઇ, production પ્રોડક્શન) વધી શકે, એ મહાનિયમ માત્ર સ્થૂલ પદાર્થોને લાગુ પડે છે એમ નથી. સાર્વજનિક કેળવણી વગર વિચાર અને વાઙ્મયની માગ અત્યન્ત સકુચિત રહેવાની, અને શાળા પાઠશાળાઓને લઇને જે થોડી ઘણી ખપત છે, તે ઉપર પણ સરકારના જાપતા છે. હિન્દની ભાષાઓનું ખેડાણ અને તેમાના આપણા વાઙ્મયની અભિવૃદ્ધિ આમ અતિમન્દ થઇ ગયા છે. એ પરિસ્થિતિ સુધારવાને માટે એમણે નીચેના ૭ સિદ્ધાન્તો બાંધેલા હતા:

“ (૧) કેળવણીખાતાની છૂટ વધવી જોઇએ.

“ (૨) નીચેથી ઠેઠ ઊંચે સુધી સર્વ કોટિના શિક્ષણનો પ્રસાર વધાર્યો જવો જોઇએ.

“ (૩) પ્રાથમિક શિક્ષણ મફત અને ફરજિયાત થવું જોઇએ, અને બીજું બધુ શિક્ષણ બનતના સુધી સસ્તુ થવું જોઇએ.

“ (૪) માતૃભાષા દ્વારા અપાતા શિક્ષણનો પ્રદેશ નિરન્તર વધાર્યો જવો જોઇએ, અને ઊંચામા ઊંચું શિક્ષણ પણ માતૃભાષા દ્વારા મળી શકે એમ થવું જોઇએ.

“ (૫) સફળ શિક્ષણ, સગીન વિચાર, દૃઢ ચારિત્ર,

અને શક્તિઓનો પરિપૂર્ણ અને વળી સમતોલ વિકાસ માતૃભાષા દ્વારા જ શક્ય છે, અને સમય આદિના વ્યયનું જે મૂલ્ય તેને માટે બેસે છે, તે ધ્યાનમા લઇશું તો ખાતરી થશે, જે માતૃભાષા દ્વારા જ એ વિકાસ સસ્તો પડે છે

"(૬) અને બધુ જ શિક્ષિણ માતૃભાષા દ્વારા—એ પ્રજાપણાના વિકાસનું અને ખરા સ્વરાજ્યનું આવશ્યક અગ છે.

"આ સિદ્ધાન્તના સમર્થન અને સાર્વત્રિક સ્વીકારને માટે ઇ. સ. ૧૮૮૩ ના હંટર કમિશનથી માંડીને એમને જેજે પ્રસંગો મળ્યા તે સર્વમા એમણે યથાશક્તિ પ્રયાસ કરેલો હતો. અને વળી એમની વફાદારી હિન્દના પૂરા અને સર્વદિક્ વિકાસને માટે બ્રિટિશ છાયાછત્ર જ સૌથી વધારે અનુકૂલ છે એવી એમની દૃઢ શ્રદ્ધા, અને સુધારાનુ ખરું સ્વરૂપ શાન્ત સળંગ કુદરતી વિવૃદ્ધિના જેવું છે, ત્રુટીઓ અને વ્યુત્ક્રમો વાળી તોફાની દોડાદોડ વડે સુધારો શક્ય જ નથી, એવી એમની ઊંડી પ્રતીતિ.—એ સર્વ એમના તમામ ભાષણ લખાણ અને આચરણમા એટલા તો સ્પષ્ટ છે, કે એવા કોઇ દૃષ્ટિબિન્દુથી યે એમના ઉપલા સિદ્ધાન્તો"ની ઉજ્જવલતા શંકાની લેશ પણ છાયાથી ઝાખી પડે એમ નથી

આવા સિદ્ધાન્તોમાંથી એમની વ્યવહારુ હિતસાધક કૃતિપરાયણ બુદ્ધિ કેવા કેવા લક્ષ્યો અને કર્તવ્યસૂત્રો ઉપજાવતી તે પણ જરા જોઇયે.*

---

* જોવું ધાતુનું રૂપ હોય ત્યા જોઇયે, બીજા બધા અર્થોમાં રૂઢિ પ્રમાણે, જોઇએ

અંગ્રેજી કેળવણી મેળવનારી પ્હેલી એક બે પેઢીમાં ઇંગ્લિશને માતૃભાષા કરી લઇયે તો જ આપણો અભ્યુદય શક્ય એવો પવન ઘણા ભણેલાઓના મગજમા ભરાયો હતો હજી પણ એ પ્રતીતિવાળા કેળવણીમા પછાત પ્રાતોમા અને વર્ગોમા, હિન્દની કોઇ પણ મોટી ભાષાને પોતાની માતૃભાષા ન ગણી શકે એવા બેનસીબ ટોળાઓમા, અને ખાસ કરીને ખ્રિસ્તી થયેલા હિન્દીઓમાં ઘણા હશે. પરંતુ લોકમત આજે એટલી મજલ સુધી પ્હોચ્યો છે કે આ પ્રતીતિ કેટલી ખોટી છે અને એવા પ્રયાસ કેટલા તો અશક્ય છે, તે બતાવી આપવાની જરૂર રહી નથી× તથાપિ હજી માધ્યમિક કેળવણીના ઉપલા ધોરણોમા શિક્ષણપરીક્ષણનું વાહન (medium મીડિયમ) ઇગ્લિશ છે તે કાયમ રાખવું, કે ના તે ઠેકાણે

×આ કરતાં ઊતરતા મહત્ત્વનું વલણ-આપણું તે બધુ સા— જરા એવું જ લાગે, અંગ્રેજી તે સુંદર જ લાગે એ પ્રકારનું, ઘણું વધારે સામાન્ય હતુ. એકબે રમુજી-અત્યારે આપણને રમુજી જ લાગે એવા-દાખલા નોધું રા રા. નરસિંહરાવનુ ' સ્મરણમુકુર ' ૧લો લેખાક જુવો (મૂલ પ્રકટ થયેલો, ગુજરાત માસિક અંક ૧ મા), એ બાલકને તેની માતાને માટે સમ્બોધનશબ્દ શો શીખવવામાં આવેલો તે જુવો -', મંમા (mamma) " ! પ્રાર્થના સમાજી "સુધારો" લોકપ્રિય ન થઇ શક્યો તેનાં આવાંઆવાં ઝીણાં કારણો પણ ખરાં સ્તો.

પતિથી પોતાની પત્નીનું નામ તો ન દેવાય, એટલે એ ઝમાનાના સ્વ. ભોળાનાથભાઇની ઉમરના અને એમનાથી દાયકો

માતૃભાષા દાખલ કરવી એ વિશે મતભેદ ચાલે છે, અને ઉચ્ચ કેળવણી માતૃભાષા દ્વારા આરમ્ભવાનો કાલ હજીયે

ન્હાના પતિઓમાથી "કેળવાયલા" કેટલા ય, 'અલી'. 'મકું', 'સાંભળો છે કે?', એવાં રૂઢ સમ્બોધનોને બદલે 'માઇ ડીયર', 'ડીયર', વગેરે વાપરતા અને અંગ્રેજી ન ભણેલા મ્હેતાજીઓ આનો જ તરજુમો 'વ્હાલી', 'પ્રિયે', આદિ કહી મરતા: ઘરને રંગભૂમિ બનાવતા ! પેલી બીચારી રખેને કોઇ માણસ જેવું માણસ સાંભળી જશે એવી શરમમાં અધીં થઇ જાય, પણ આ આપણા "સાહેબ" અને ટ્રેનિંગ કૉલેજિયા સાહેબ તેને એવી ટેવ પાડી દેવાના આગ્રહી ! પત્નીને નામ દઇને અગર ટૂંકાવેલા નામથી બોલાવવાનો મહાભારત (!) સુધારો ગુજરાતી ઉચ્ચ વર્ણોમાં **નંદશંકર, નવલરામ**, અને **હરિલાલ** હર્ષદરામ ધ્રુવની હારના પતિઓથી જ દાખલ થવા માડયો, તે પહેલા **નહીં** અને પત્નીઓએ પતિને નામ દઇને સમ્બોધવા માડયા, તેને તો આપણી પ્હેલી સ્ત્રી ગ્રેજ્યુએટને થયા હશે તેટલાં વર્ષ પણ નથી થયાં

વળી ખાનગી સમયમા અને પત્રોમા પ્રિયતમાઓને **શેક્સ્પી-યરના** નાટકોમાથી **મિરેન્ડા, કોર્ડીલિયા, પોર્શિયા**, જેવાં "સુમધુર" અંગ્રેજી નામો અર્પીને રોમાંચ અનુભવનારા ઊર્મિલ પતિઓ રા **નરસિંહરાવથી** રા કનૈયાલાલ લગીના સુધારકોમાં ન્હોતા જ પાકયા એમ ન સમજવું એ વેલો હજી યે છેક મરી ગયો નહીં હોય !

યુરોપમાં જરા જુવો યુરોપીય ઉચ્ચ કેળવણી મોટે ભાગે ગ્રીકલેટિન સાહિત્યની હતી તે સૈકાઓ દરમિયાન પ્રેમકાવ્યોમાં પ્રિયાને માટે **સિન્થિયા, એમરિલ્લિસ**, વગેરે પ્રાચીન "સુમધુર" નામો ઘણાં વપરાતાં

દૂર દૂર છે. વળી એ પણ લક્ષમાં રાખવું આવશ્યક છે કે હિન્દની ભાષાઓમાંથી એક બંગાળી શિવાય બીજી કોઇમા ઉચ્ચ કેળવણીનું મહાકર્ત્તવ્ય તેના બધા અંગોપાંગમા તત્કાલ કે થોડા સમયમા યથાયોગ્ય ઉપાડી લઇ શકે એટલી મગદૂર હજી આવેલી નથી; કદાચ બંગાળીમા પણ હજી કેટલાક મોટા વિષયોને લગતા સ્વતંત્ર સગીન ગ્રન્થો નહી હોય.* બેશક પ્રજાસ્મિતાની ઉષ્મા વધતી આવે છે, તેમ

અને પુનઃ પ્રબોધકાલ (re-nascence રીનેસન્સ) ને નામે ઇતિહાસમા ઓળખાય છે તેવા સંક્રાન્તિકાલો દરમિયાન દરેક દેશમાં અનેદરેક પ્રજામાં આવુંઆવું ઘણુ યે બને છે, કુદરતી રીતે જ બને છે, અને કુદરતી રીતે પાછું ભૂસાઇ જાય છે. આપણે એ "મમ્મા" "બેબી", "જ્યૂબિલી" "કોર્ડીલિયા," "સિન્થિયા", આદિ પ્રયોગોને જરા ટોકિયે તે ભલે, પણ ભૂલવું ન જોઇએ કે એ માત્ર સમય બુદ્બુદો સમય વ્હેતાં એની મેળે શમી જાય છે.

* ગુજરાતીને માટે જ જોઇયે તો, છેલ્લા દાયકામા ગાયકવાડ સરકારનુ ભાષાતરખાતું, સાબરમતી વિદ્યાપીઠ અને પુરાતત્ત્વમંદિર, અને મુંબાઇ તથા પાટણનાં આયુર્વેદ વિદ્યાલય જેવાં ખાતાઓ તર્ફથી સામાન્ય જ્ઞાન, વિજ્ઞાન, ફિલસૂફિ, આદિ વિષયો ઉપર પુસ્તકો પ્રકટ થતા આવે છે જેમાનાં કેટલાક સારાં હોય છે. રા. રા. જયકૃષ્ણ ઇંદ્રજીના વનસ્પતિશાસ્ત્ર જેવું સ્વતંત્ર પુસ્તક પણ કોઇક પ્રકટ થાય છે ખરું,-તથાપિ ઉચ્ચ કેળવણીને માટે ભાષામા ઘણાખરા જ્ઞાન વિષયો ઉપર સ્વતત્ર સજીવન વિચારકો અને લેખકો અને તેમનાં પુસ્તકોની ધારા વહેવી જોઇએ:

તેમ રાજકીય આર્થીય આદિ વિષયોની ચર્ચા માતૃભાષા દ્વારા ફેલાતી જાય છે, અને જો કે આમા પક્ષાપક્ષિ, રાગ-દ્વેષ વગેરે વધારે પડતા હોય એ કુદરતી છે, તો પણ ભાષાને અને પ્રજાના જ્ઞાનમા કંઇ ને કંઇ લાભ થતો જાય છે. આવા વિષયો ઉપરના પક્ષપાતી ચોપાનિયા ભાષણો અને પુસ્તકોને પણ ન ગણિયે, તો પણ માતૃભાષાના પોતાના પઠનપાઠનમા આગ્રહ અને શાસ્ત્રીયતા વધે છે, જૂના સાહિત્યનો જીર્ણોદ્ધાર થતો આવે છે, અને નવું સાહિત્ય ખીલે છે, એ તો લાભ જ છે અને હિન્દની બાર–ચૌદ મોટી અને ખેડાયલી ભાષાઓ, કંઇક આપે ખીલવાથી તો કંઇક પરસ્પર આપલેથી, શક્તિમા શબ્દભંડોળમા વાઙ્મયના જથા અને વિવિધતામા અને સજીવનતામા વર્ધમાન વેગથી પુષ્ટ થતી આવે છે એ નિર્વિવાદ છે કાલબળ આ

આથી ઉલટુ કેળવણી ઊંચા ઊંચા ક્રમ ઉપર માતૃભાષામા દેતા જઇયે, તેમ તેમ એવા પુસ્તકો રચાવાં વધારે સંભવિત ગંભીર પુસ્તકોના પંડિતોને હાથે સુવાચ્ય તરજુમા પણ માગ ઉત્પન્ન થાય તેમ તેમ જ રચાય, અને ઉચ્ચ કેળવણીમાં માતૃભાષાને વાહન તરીકે દાખલ કરવી, એજ આ માગ ઉત્પન્ન કરવાની શરુંવાત. આ પ્રમાણે ઊંચી કેળવણી અને ઊંચા વાઙ્મયનો અન્યોન્યાશ્રય થાય છે. સારાંશ કે ધીરે ધીરે ઊંચા ઊંચા પગથિયાની કેળવણીને માટે માતૃભાષા વાહન તરીકે દાખલ કરવાની નીતિ દૃઢતા અને ઉમંગથી સેવવી એ જ સાચો માર્ગ છે

પ્રમાણે ખરી સગીન પ્રગતિની દિશામા વહે છે, તદપિ એટલાથી અંબાલાલભાઇ જેવા પુરુષાર્થીની તીક્ષ્ણ લોકહિત સાધક દૃષ્ટિને સંતોષ હતો નહી. એઓ આપણા અસખ્ય ગામડાની વસ્તીને સ્ત્રીપુરુષ દાક્તર વૈદ્યોની કેટલી બધી જરૂર છે તે બતાવીને કહેતા' ત્હમે આયુર્વેદ–પારગત પંડિતોને તૈયાર કરવામા ભલે બારપંદર વર્ષ લગાડો, આયુર્વેદના ઉપકારક અનેકાનેક શાસ્ત્રો વિજ્ઞાનો અને વિદ્યાકલા ત્હમે એમને ભલે પારકી ભાષા દ્વારા શીખવો. અને એવા શિક્ષણનો ખર્ચ ભલે ત્હમે ફાવે તેટલો વધારી મુકો. પણ હોસ્પિટલ આસિસ્ટટો (hospital assistants), કમ્પાઉન્ડરો (compounders), પરિચારકો પરિચારિકાઓ (nurses) અને સૂયાણીઓ (midwives)ના વર્ગોમા પણ અગ્રેજી દ્વારા જ શિક્ષણ એ તે કેવી લોકરક્ષા અને કેવી રાજનીતિ ' જેમ અંગ્રેજી નિશાળોનો આરમ્ભ થયો ત્યારે ગણિત અને બીજા એક–બે વિષયોના ઊંચા વિભાગોને માટે પણ બુકકમિટિ (book committee) એ ગુજરાતી પુસ્તકો તૈયાર કર્યા હતા, તેમ અગ્રેજી વૈદ્યકીય કેળવણીની શરુવાતમા વનસ્પતિશાસ્ત્ર શારીર અને બીજા એકએ વિષયો ઉપર મરાઠી ગ્રન્થો રચાવાયા હતા.× આ

× આ મરાઠી ગ્રન્થો મેં જોયા છે. આને મળતા ગુજરાતી ગ્રન્થો પણ થયા હશે, રચાવાયા હશે, પણ તે હજી લગી-ગણિત શિવાયના વિષયો ઉપરના-મ્હારા જોવામાં આવ્યા નથી. વડોદરા

ક્રમ જ ચાલુ રાખવો જોઇતો હતો અને આ શાસ્ત્રો અને કલાઓની હલકી અને મધ્યમ કોટિનુ બધુ શિક્ષણ માતૃભાષા દ્વારા રચવું જોઇતુ હતુ આમ કર્યુ હોત તો અર્ધ સદીની અંદર દરેક મોટા ગામડામા દવા અને માવજત કરનાર માણસો થઇ ગયા હોત, અને આખા દેશના મરણ પ્રમાણમા મોટો અતકર્ય લાભદાયી ફેર પડી જાત શરુવાતમા પુસ્તકો શિક્ષણ અને પરિભાષા આદિમા ભૂલો બેશક ઘણી થાત, પણ તે જ્ઞાન વધતાવધતા અને મેડિકલ કોલેજમા ભણેલા પારગત પડિતોની સખ્યા વધતી જતા સુધરી આવત. વળી એ વિદ્યાઓ અને કલાઓ માતૃભાષા ડારા શીખવાત તેથી વૈદ્યાં અને હકીમોની વિદ્યા પણ આગલ વિદ્યા સાથે આપોઆપ ભળતી આવત. અને એ આપણી જૂની વિદ્યાઓ આજે તો છેક મરવા પડી છે, તેવી એમની દુર્દશાની પાળી આવત જ નહી

આ આશાવાદી [optimistic] તર્ક–પરમ્પરામા શિક્ષણને લગતા વધારે નહી તો ત્રણ મુદ્દા સર્વ માન્ય થવા યોગ્ય છે.

ભાષાન્તર ખાતું, ગુજરાત વર્નાક્યુર સોસાઇટી, ફાર્બ્સ સભા જેવી સસ્થાઓએ આ જૂના પ્રયાસો થયા હોય તો શોધી કાઢવા જોઇએ, તપાસવા જોઇએ, તેમા જે સારા પારિભાષિક શબ્દો આદિ હોય તે જાહેરમા મુકવા જોઇએ, અને જે કોઇ ગ્રન્થ કે ગ્રન્થ ભાગ આજ પણ ચાલી શકે એવા હોય-વૈજ્ઞાનિક વિષયોમાં ભાગ્યે હોય, પરતુ કદાપિ હોય તો–તે ફરી છાપીને પ્રસિદ્ધિમાં મુકવા જોઇએ

(૧) કેટલા વર્ષ ? કેટલો ખર્ચ ? એ સવાલ દરેક શિક્ષણ ક્રમ યોજતા બહુ સાવધાનીથી અને પ્રજાના જે ભાગને માટે એ ક્રમ ધારવામા આવે તેના તર્ફ પૂરી સહાનુભૂતિથી તપાસવાના છે.

(૨) કોઇ પણ શિક્ષણક્રમ પૂરો કરીને તૈયાર થયેલા માણસો જેમ દેશને વધારે મોટી સખ્યામા જોઇતા હોય, તેમ તે શિક્ષણક્રમ વધારે સસ્તો અને અલ્પ મુદ્દતનો રચવો જોઇએ, અને વિષય મહાન કે પ્રશાખી હોય, તો તેના ટૂકો, મધ્યમ, લાબો, અને આયુષ્યાવધિ ક્રમ એવા જૂદા જૂદા રૂપ રચવા જોઇએ; જૂદા જૂદા તથાપિ સલગ્ન, કે ગરીબ માણસ એક પૂરો કરી વ્યવહારમા પડીને પછી પાછો તે પછીના ક્રમનો અનુકૂલતા પ્રમાણે અભ્યાસ કરી પોતાની યોગ્યતા વધારી શકે. બેશક, અદકચરું જ્ઞાન શુદ્ધ અજ્ઞાન કરતા વધારે હાનિકારક નીવડી શકે, અજ્ઞાનની કુદરતી વિનીતતા ઊડી જઇ અર્ધદગ્ધ જ્ઞાનનુ જીદ્દી હુંપદ તેની જગા લેતુ હોવાથી. પણ આ દોષનુ નિવારણ આ પ્રમાણે શેરને માથે સવાશેર જેવા શિક્ષણ-ક્રમના અનેક રૂપ રચવાથી થઇ જાય છે

(૩) જે વિષયોના સમ્બન્ધમા જનસમાજમા સામાન્ય જ્ઞાનનો ફેલાવ, ચર્ચાનો પ્રસાર, અને સાહિત્યની વિવૃદ્ધિ ઇષ્ટ હોય, તે વિષયોનુ ઊંચામા ઊંચું પઠનપાઠન માતૃભાષા દ્વારા થવું જ ઇષ્ટ છે. દાખલા તરીકે આપણી પ્રજાસ્મિતા

આર્થિક વિષયોમા જાગી અને "સ્વદેશી" માટે આગ્રહ પૂર્વક પ્રયાસો થવા માડયા, ત્યારથી અર્થશાસ્ત્રને લગતા પ્રશ્નોની સરલમા સરલથી માડીને ગહનમા ગહન, સંકુલમા સંકુલ, અને ગભીરમા ગભીર બધી ચર્ચા પ્રજા સમક્ષ મુકવાની અર્થાત્ માતૃભાષાઓમા ઉતારવાની ફરજ એ વિષયના પડિતોને માથે પ્રાપ્ત થઇ છે વળી ઈ સ. ૧૯૧૭ ના ઑગસ્ટ માસની ૨૦ મી તારીખે બ્રિટિશ શાસનનું લક્ષ્યબિંદુ હિન્દમા લોકમતાધીન* શાસન ક્રમેક્રમે ઉત્પન્ન કરવાનુ છે, એ પ્રતિજ્ઞા સપૂર્ણ વિધિપુરઃસર લેવામા આવી, ત્યારથી રાષ્ટ્રીય વિષયોને લગતી એવી ચર્ચાઓ પણ પ્રજામા ખત વિદ્વત્તા અને સમતાથી પ્રવર્તાવવાની નવી ફરજ પ્રાપ્ત થઇ છે. પરતુ આ વિષયોના પઠનપાઠન કેળવણી ખાતાના કોઇ પ્રદેશમા હજી માતૃભાષાઓ દ્વારા થતા ન હોવાથી એવી ચર્ચા લખાણ આદિ કરવા ઇચ્છનારને ઘણી ઘણી મુશ્કેલીઓ નડે છે. પરિભાષાઓ યોજવાનુ કામ સહેલું કે

* Responsible Government રિસ્પોન્સિબલને માટે 'જવાબદાર' શબ્દ હાલ ચાલે છે, તે તો પુસ્તકશાળાના કબાટમાથી કોઇ પુસ્તક કહાડિયે ત્યારે તેની જગા સાચવી રાખવાને લાકડાનુ ચોસલું મુકિયે છિયે તેના જેવો છે. લોકમતાધીન, પ્રજાધીન, શાસન (government), કે શાસનતત્ર (constitution), કે તંત્ર (administration) એ શબ્દો આ અર્થને માટે વપરાવા જોઈએ.

અલ્પ કાલનું નથી પંડિતો અને પ્રજાના અન્યોન્યાશ્રય વડે જ બન્ધબેસતી પરિભાષાઓ ધીમેધીમે પ્રતિષ્ઠા પામી શકે છે. પરિભાષાને યોજતા, તેમ યોજાઇને વાગ્વ્યાપારમા પ્રવેશેલી પરિભાષાને રૂઢ થતા સમય લાગે છે. એટલે આ બંને પ્રકારનો વિલમ્બ નડયા કરે ત્યા સુધી એ વિષયોમા લોકમતને કેળવવાનું કામ સામી રેલે અને સામે પવને નાવ હંકારવાના જેવું થાય છે. શ્રમ ઘણો પડે છે, અને ફલ અલ્પ આવે છે. એ વિષયોનું પઠનપાઠન શિક્ષણાલયોમા માતૃભાષા દ્વારા થતુ હોય છે, તો આવીઆવી નડતર થોડા જ સમયમા જીતી શકાય છે.

વળી પરિભાષા એટલે અમુક વસ્તુઓ અમુક ગુણો અને અમુક ક્રિયાઓ માટેના શબ્દો જ, એ સ્થૂલ સમઝ પર્યાપ્ત નથી. વાકયે વાકયે અને દલીલે દલીલે અવશ્ય આવતી ઉક્તિઓ અને યુક્તિઓ પણ પરિભાષાના અગ છે. એ રૂઢ અને સુગ્રાહ્ય થયા હોય છે તો જ લેખકભાષકના શબ્દોની છાપ તત્કાલ અને ઇષ્ટ માપની ઊઠીને અર્થની સાથે ભાવનો પ્રવાહ ઇષ્ટ વેગથી વહી શકે છે, અને વાગ્બાણ લક્ષ્યવેધી બને છે. આ દલીલના સમર્થક પ્રત્યક્ષ પ્રમાણો કોઇ પણ અંગ્રેજી ચોપડી વ્યાખ્યાન કે ભાષણને તેના ગુજરાતી તરજુમા સાથે સરખાવતા મળી આવે છે. 'સંગ્રહ' ના અંગ્રેજી વિભાગમા અમ્બાલાલભાઇએ 'સ્વદેશી'ની શાસ્ત્રીયતા હિતકરતા અને કર્તવ્યતા સ્થાપવાને માટે જે

અનેકવિધ જૂદા જૂદા વિષયોના સમ્બન્ધમા અને ભિન્ન ભિન્ન દૃષ્ટિબિન્દુ સ્વીકારીને દલીલો કરેલી છે, તેટલી તેઓ પોતે જ પોતાના ગુજરાતી ભાષણો અને વ્યાખ્યાનોમા વાપરી શકેલા નથી. વળી એ ને એ દલીલ અંગ્રેજીમા જેવી સચોટ લાગે છે તેવી ગુજરાતીમા—એમના ગુજરાતીમા પણ લાગતી નથી, એવા દાખલા યે ઓછા નથી. પણ, કદાચ, આવી બાબતમા માત્ર સામાન્ય લખાણ ઉપરાત ચોક્કસ વિશેષ દાખલાઓની વિગતમા ઊતરવાથી વિષય વધારે સ્પષ્ટ થવા સમ્ભવ છે. તો એ 'સંગ્રહ'મા બે વ્યાખ્યાનો× અગ્રેજી અને ગૂજરાતી બંને ભાષામા આપેલા છે, તેમાના એકમાથી વાનગી દાખલ થોડીક સરખામણી કરિયે.

ત્રીજી ઔદ્યોગિક પરિષદ્‌ના પ્રમુખ તરીકેના અંબાલાલભાઇના વ્યાખ્યાનમા આરંભમા જ રમેશચંદ્ર દત્તના literary eminence અને broad economic outlook વિશે અગ્રેજીમા છે. આમા એકે શબ્દ પારિભાષિક ગણવો પડે એવો નથી. એ જ અર્થ એ જ ખુબીથી ગુજરાતીમા કયા શબ્દો વડે કહેવાશે? ગુજરાતીમા 'સાહિત્ય અને

× ૩ જી ઔદ્યોગિક પરિષદ્‌ના પ્રમુખપદેથી અંબાલાલભાઇનું વ્યાખ્યાન; અને અમદાવાદમાં મળેલી કૉન્ગ્રેસના સત્કારમંડળના પ્રમુખપદેથી એમનુ વ્યાખ્યાન, એ બે 'સંગ્રહ'ના અંગ્રેજી તેમ ગુજરાતી બંને વિભાગમાં છે આમાંથી બીજાનો ગુજરાતી અનુવાદ નબળો હોવાથી ઉપર પ્રથમ વ્યાખ્યાનના જ દાખલા લીધા છે

અર્થશાસ્ત્રના જ્ઞાન માટે વિખ્યાત ' એમ અનુવાદ કર્યો છે. 'વિખ્યાતિ ' એકલા સાહિત્ય સાથે રાખવી જોઇતી હતી, broad economic outlook જતુ જ કર્યું છે, outlook તે જ્ઞાન નથી, અને ' જ્ઞાન માટે વિખ્યાત ' કેવળ જ્ઞાન માટે,–એ તો દૃત્ત જેવાને યોગ્ય વખાણતા ન જ આવડ્યું એ નિ:સશય.

બીજી કલમમા chronic અને dense છોડી દીધા છે. પછીનું વાક્ય જુવો 'The question we are called upon to consider is how to evolve a state of widespread industrialism out of the conditions just postulated'

આને અનુવાદ સાથે સરખાવો:–' આ સ્થિતિમાથી વિસ્તૃત ઔદ્યોગિક ઉન્નતિ શી રીતે કરી શકાય તે વિશે આજે આપણે વિચાર કરવાનો છે.' તરજુમો કરનારના કૌશલ અને વ્યવહારુપણું સ્પષ્ટ છે. Evolve widespread industualismનો ' વિસ્તૃત ઔદ્યોગિક ઉન્નતિ 'મા સમાવેશ કરી લીધો છે. તે બરાબર છે. પણ વિચારરચનાની ખેચતાણ, કાપકૂપ, ઘડભાગ, પુનર્ઘટના સરલતાની ખાતરે આ પ્રમાણે ડગલેડગલે કર્યા કરવી પડે ત્યાલગી અગ્રેજી વાહનથી થતી અસર ગુજરાતી વાહનદ્વારા પૂરેપૂરી ક્યાથી જ ઉત્પન્ન થાય ? વળી evolve જેવા બીજને માટે અને તેમાંથી ફુટેલા evolution, evolutionary વગેરે

ચણામાથી બચા નહી તો અગત્યના શબ્દોને માટે ગુજરાતીમા રૂઢ શબ્દો* હોવા જ જોઇએ એ પણ દેખીતુ છે

આપણો મુકાબલો આગળ ચલાવતા intricate ramifications of modern industrial conditions, desideratum, impetus, diversion, cognate, adequate conception વગેરે વગેરે ડગલે ડગલે કઇ ને કઇ આવ્યા કરે છે. ઇંગ્રેજી જાણનાર ને એ સર્વ સરલ છે. ગુજરાતી જાણનારને આવી દલીલોના તરજુમા ભારે પડી જાય છે, તેના મુખ્ય કારણ–વિષયના જ્ઞાન અને

---

* Evolution, growth, budding, development, improvement, enlargement, expansion, augmentation, progress, enlightenment, advance, rise,—એ દરેક શબ્દ અર્થમાં બીજા સર્વથી જૂદો હોઇ દરેકને માટે પોતાનો શબ્દ યોજવો અને રૂઢ કરવો આવશ્યક છે. "ખાલી ડોળ વિનાની" ભાષા માટે માગણી કરનારાની માગણી કેટલીક વાર છેક ખાલી એટલે વિચારશૂન્ય માગણી હોય છે

બીજી રીતે જુવો conceive, concept, conception, conceptual. . ..કોઇપણ એક શબ્દની આસપાસ અનેકાનેક દ્રાક્ષના લૂમખાની જેમ વળગીને જરૂર પડે તેમ અસ્તિમા આવે, જરૂર પડે તેમ વપરાય આ જરૂર પ્રમાણે શબ્દોત્પાદનશક્તિવાળા નવા શબ્દ યોજવા, તે જ કોઇ પણ નવા શબ્દ ઘડતારનુ આ વિષયમા કૌશલ પ્રજા જેમાથી થાય નહી એવા નિર્જીવ કે નપુંસક શબ્દોના ખડકલા ઊભેરાયાથી ભાષાની પ્રગતિ નથી સધાતી

પરિચયનો અભાવ એ સામાન્ય કારણને અલગ રાખતા-ગુજરાતીમા (૧) અમુક વિજ્ઞાનોની પરિભાષા જ નથી. અને (૨) બીજી કેટલીક વિદ્યાઓની પરિભાષા રૂઢ થયેલી નથી એ છે. (૩) વૈજ્ઞાનિક અને બીજા સર્વે વિષયોમા પ્રવર્તતુ જેટલું સૂક્ષ્મ તેટલુ વ્યાપક ત્રીજું કારણ એ છે. કે આવી બુદ્ધિપ્રધાન અને જ્ઞાન તથા અનુભવના આધાર ડગલે ડગલે ટાકનારી ચર્ચાઓમા, વિચાર-વ્યાપારના જે અકોડાઓ યુક્તિઓ, સાધક-બાધક વચનો, પ્રમાણ તરીકે રજૂ કરાતી વસ્તુના બલાબલ નિર્દેશો, છાયા અને પ્રકાશની આછીમધ્યમઘેરી માત્રાના સૂચનો, ઉક્તિને મર્યાદિત કે વિસ્તૃત કરતા વચનો. સામી શકાઓ દલીલો અને દૃષ્ટાન્તોના સ્વીકાર વા ખડન વા નિરાકરણ, આદિ વારમ્વાર અને અનિવાર્ય આવ્યા કરે. જેના વગર દલીલ-પ્રવાહ વહે જ નહી. તે માટેના ગુજરાતી પ્રયોગો હજી પૂરતા રૂઢ અને સૌને સુજ્ઞાત થયા જ નથી. બુદ્ધિપ્રધાન લખાણ વ્યાખ્યાન વાદવિવાદ અને ચર્ચા પ્રજામા વધારે ને વધારે ફેલાય અને સુપરિચિત બને. તેમતેમ જ આવીઆવી અડચણ દૂર થઇ શકે. આવી સ્થિતિમા સરલ, ઝટ ફલ દેનારો, અને વ્યવહારુ ઉપાય આવા વિષયોના પઠનપાઠનમા માતૃભાષાનુ વાહન શાળા-પાઠશાળાના ક્રમમા યોગ્ય ભૂમિકાએ દાખલ કરી તેનો વાપર ઉત્તરોત્તર નીચી તેમ ઊંચી ભૂમિકાઓમા યથાયોગ્ય વધારતા જવું એ જ છે. "શિક્ષણવાહન જ્ઞાનસંપાદનવાહન, ચર્ચાવાહન

વિચારવાહન, વગેરેમા સૂક્ષ્મ વિવેક થવાની જરૂર છે," વગેરે સામી દલીલો+ વ્યવહારુ દૃષ્ટિએ જોતા દમ વગરના વાગ્જાલ જ લાગે છે.

૬: સાહિત્ય.

હવે સાહિત્યનો વિષય લઇયે એમા મ્હારા અધીન મત પ્રમાણે અંબાલાલભાઇએ એમના ઝમાનાના ગુજરાતની જે એ સેવા કરી છે તેની પૂરતી કદર હજી થતી જણાતી નથી. સાહિત્ય એટલે શું? શુદ્ધ સાહિત્ય, કે "લોકસમસ્તની વાણી" રૂપ વાઙ્મયનો આખો સમુદાય? બંને અર્થ પોતપોતાના પ્રદેશમા માન્ય છે, એમ પોતે એકથી વધારે વાર સ્વીકારે છે શુદ્ધ સાહિત્ય એટલે કે કાવ્ય, નાટક-નવલકથા, નવલિકા, દૃષ્ટાન્ત પરી-બુટ્ટી* કે લઘુ વાર્તા-લાક્ષણિક વા પર્યેષક સંવાદ, શિષ્ટનિબન્ધ, સુરેખ-વર્ણન, સ્વપ્ન, કે ગપ્પા પ્રેરણા કલ્પનાલીલા ઊર્મિવિહાર અને બુદ્ધિકરામત જન્ય અવનવી સુન્દર સજીવન સ્વતન્ત્ર સૃષ્ટિ: એની જરા યે અવગણના એમને હાથે થઇ નથી. અગર જો કે જુવાનીના ભાવના-પ્રધાન વર્ષો દરમિયાન પણ આ

+ જુવો, વસંત માસિકના ચૈત્ર ૧૯૭૪ના અંકમાં પ્રો. આનંદશંકર બાપુભાઇ ધ્રુવની એક ચર્ચા.

* ફેયરી ટેઇલ (fairy tale); ભૂત-વિદ્યાધરની કોઇ પણ અજબ લઘુવટનાનો આખો વર્ગ દૃષ્ટાન્ત=parable, short allegory, વગેરે નીતિબોધક લઘુવટના.

વ્યવહારુ ક્રિયાપ્યાસી નીતિરત (પ્યૂરિટન) જીવને શુદ્ધ સંગીત કે શુદ્ધ સાહિત્યની લગની કેટલી હશે, તે કંઇ કહેવાય નહીં. પરન્તુ શુદ્ધ એટલે અમર સાહિત્ય તો મનમોજી પ્રતિભાનું જ દાન છે, માગ્યું મળે નહી: રચાવ્યું રચાય નહીં. ઇચ્છ્યું ઉપજાવાય નહીં; સાહિત્યને ખેડવું, પોષવું, ઉત્તેજવું આદિનો અર્થ એ જ હોઇ શકે જે ઝમાને ઝમાને તે વખતની સ્થિતિને અનુરૂપ ઉપકારક વાઙ્મય વા ઉપસાહિત્ય ખેડવું અને ખીલવવું, અને તેને તેમ સાહિત્યને ફેલાવવું. અને વળી કવિઓ ગણાય છે તેમાંના પણ ઘણાખરા ઉપ-કવિઓ, મોટે ભાગે ઉપસાહિત્ય ઉપજાવનારા જ હોય છે. સાહિત્યગિરિમા શુદ્ધ સાહિત્ય શિખરમાત્ર છે; જથા અને સ્થૂલ ઉપયોગિતા પ્રમાણે ગૌરવ માપનાર વ્યવહારુ માણસ શુદ્ધ સાહિત્યને જાણે જોતો જ નથી, તે એની દૃષ્ટિશક્તિની દુન્યવી ખૂબી છે જ. સામી બાજુએ, ભાવના અને પ્રેરક શક્તિ પ્રમાણે ગૌરવ માપનાર, જે કોઇ ઉપસાહિત્યને છેક અવગણે છે, તેમા તે નિ:સંશય મોટી ભૂલ કરે છે. ઉપકારક સાહિત્ય ખેડ્યું ખેડી શકાય છે, એટલુ જ નહી પણ તે પોતાના ઝમાનામા પ્રજાની માનસિક અને વ્યવહારુ પ્રગતિ ઉપર સારી પેઠે અસર ઉપજાવી શકે છે. અને વળી ફિલસુફી, રાષ્ટ્રીય અને આર્થિક વિદ્યાઓ, જીવન ચરિતો, ઇતિહાસ, પ્રવાસગ્રન્થો આદિની સ્વતંત્ર રચનાઓ, અને બીજી ભાષા-ઓમાના માનનીય ગ્રન્થોના અનુવાદ, અનુકૃતિઓ, વગેરેનું

પૂરતુ ખેડાણ ઝમાને ઝમાને અવશ્ય થવું જોઇએ. સાહિત્યસેવા, પ્રજા અને ભાષાની સાહિત્યક્ષેત્રમા બનતી મેહનત કરીને બુદ્ધિપૂર્વક સેવા, ઉપસાહિત્ય અને ઉપકારક વાઙ્મયની કૃતિઓ રચી રચીને જ થઇ શકે, જે કૃતિઓ પોતપોતાના વર્ગમા જેટલી ગુણવતી તેટલી તે સેવા કીમતી. સાહિત્યના આ મોટા લોકોપયોગી ભાગ ઉપર અને સાહિત્યભક્તિના આ પ્રકાર ઉપર અંબાલાલભાઇએ ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીના “ હીરક ” મહોત્સવ નિમિત્તે કરેલા વ્યાખ્યાનમા અને પછી રાજકોટમા ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના ત્રીજા અધિવેશનમા પ્રમુખપદેથી કરેલા વ્યાખ્યાનમા ખાસ ભાર મુકેલો હતો,+ અને એમના આ દૃષ્ટિબિન્દુની ગુજરાતમાં હજી યે પૂરતી કદર થતી હોય એમ દેખાતું નથી

સાહિત્ય અને ઉપસાહિત્ય બંનેમા ભાષાશુદ્ધિના સૌંદર્યના શૈલીની વિશિષ્ટતાના કે બીજા કોઇ એકદેશી વિચારથી લખાણનુ વલણ એવું ન થઇ જવુ જોઇએ કે લખાણ સામાન્ય લોકસમૂહને વાચવું અને સમઝવું બેહદ અઘરું પડી જાય. સાહિત્યના પ્રદેશને લગતો આ વ્યવહારુ સિદ્ધાન્ત અંબાલાલ-ભાઇના જેટલી પ્રતિષ્ઠાવાળા કોઇએ એમના જેટલો ભાર દઇને ચાલતા ઝમાનામા જાતે પાળી બતાવ્યો કે કહ્યો પણ નથી. અને એમનો આ સરલતાનો બોધ પણ આપણા શિષ્ટ

+ આ સબંધમા એક બીજી બાબત વિશે જુવો આ મણકાને છેડે પરિશિષ્ટ.

ગણાતા લેખકો–આપણા "બ્રાહ્મણિયા" સાક્ષરો–પૂરેપૂરો સ્વીકારવા લાગ્યા છે, એમ હજી સુધી તો જોવામા આવતુ નથી. **નર્મદાશંકર, નવલરામ,** અને **અંબાલાલ** બધા વર્ગ અને બધી જાતના લોકો સાથે છૂટથી ભળતા અને આ પ્રમાણે નિરન્તર કાને પડતા તલપદા બોલો અને પ્રયોગોમાથી જ્યા જે ફાવે તે વાપરતા તેને સસ્કારી લેવાની એમની શક્તિ વિલક્ષણ હતી. સરલ તથાપિ શિષ્ટ, કુદરતી વહનો વડે પણ કલાની ઉત્કૃષ્ટ પદલીલાને ભૂલવે એવું, અને સાદું તથાપિ વિદ્વતાએ હોસે હોસે ઘડેલા ઉત્કૃષ્ટ અલંકારોને ય ઝાખા પાડે એવું, રમતુ સચોટ અવિસ્મરણીય લખાણ એકલી વિદ્યાને સાધ્ય નથી એ નક્કી, પ્રયાસ વડે જ મળી જાય એવી વસ્તુ નથી એ નિ સંશય. પરતુ સરલતા માટે પોકાર કરનારાઓમાથી કેટલાને શૈલીના આ શિખરની ઝાખી યે થતી હશે, તે નજાને× એમની માગનુ તાત્પર્ય તો એ જ હોઇ શકે, જે લખનારાઓએ લખતાલખતા બીજું બધુ બને તેટલું જતુ કરીને પ્રજાસેવાની વૃત્તિને જ પ્રાધાન્ય આપવું ઘટે.

સરલતા માટે અંબાલાલભાઇના મમત્વ અને મમત કેવા હતા તે જોવાનો એક અણધાર્યો પ્રસગ મને મળ્યો હતો એઓ પોતાના કોશની બીજી આવૃત્તિ કરવાના કામમા હતા. હુ જઇને બેઠો એટલે એમણે ચાલતી કલમે લખવું મુકી દીધુ અને કોશના જે ભાગની પોતાની તૈયારી હજી કાચી

× **न जाने** એ બે સંસ્કૃત શબ્દોના એકઠા એક શબ્દ= હું જાણતો નથી

હતી તેના પાના ફેરવવા લાગ્યા. એક શબ્દ કહાડે અને સવાલ પૂછે–આ શબ્દના બે અર્થ નોધ્યા છે, ફલાણો ત્રીજો નોધવો કે કેમ ? ફલાણા અર્થને માટે ગુજરાતી કયો શબ્દ લખવો ? અમુક શબ્દગુચ્છ (phrase ફ્રેઝ) અને તેનો અર્થ ઉમેરવા જેવો ખરો ? ઇત્યાદિ. પાસે **આપ્ટે** કૃત અંગ્રેજી–સસ્કૃત કોશ પડયો હતો, તે લઇને હું એમાથી જવાબ દેવા લાગ્યો· **આપ્ટે**મા એ અર્થ નથી, **આપ્ટે**મા ફલાણો **સસ્કૃત** શબ્દ છે; વગેરે. થોડીવારમા જ એમણે મ્હને પકડયો બસ–, તમ સાક્ષરોમા વિવેક જ ન મળે ! સારું છે કે યુનિવર્સિટી સંસ્કૃત અને ફારસી બે ય પૂર્વની બેડાયલી ભાષાઓને ફરજિયાત શીખવતી નથી. નહી તો ત્હમે બીચારી ગુજરાતીની કોણ જાણે શી ય વલે કરી નાખત ! જુવો આ ત્હમારા **આપ્ટે**: એણે ઘણા શબ્દ પોતે જ રચીને આમા ગોઠવ્યા છે. એના કોશમા સંસ્કૃત શબ્દ છે તે ઉપરથી એ શબ્દ સસ્કૃત સાહિત્યમા વપરાયલો હોવો જોઇએ એમ કંઇ જ ન કહેવાય. અને વળી ત્હમે સાક્ષરો એવા માત્ર સમ્ભવિત શબ્દોને ગુજરાતીમા પણ ઘુસાડો. ગુજરાતીમા આગળ પ્રેમાનંદે કે કોઇએ એ શબ્દ કે એ ઉપરથી ગુજરાતી ઘાટનો કોઇ શબ્દ વાપર્યો છે કે કેમ અને વાપર્યો હોય તો શા અર્થમા, અગર તો લોકવાણીમાં એ ચાલે છે કે નહીં, તેની ત્હમને જરા દરકાર નહી બસ, ત્હમે આજના સાક્ષર મહાશયો જાગ્યા ત્યારથી જ સ્હવાર.*

---

* આથી વર્ષો પ્હેલાં એક પ્રસંગે એમણે કહેલું:–" આ તે

વગેરે, વગેરે. હું શો જવાબ આપુ ? મે કહ્યું, આપની ટીકા મુદ્દે વાસ્તવિક છે, પણ આપ જોતા હશો જે એ ને એ લેખકો થોડા વર્ષના અનુભવથી ઘડાઇને સરલતા અને રૂઢ ગુજરાતી તરફ જ વળતા આવે છે. યુનિવર્સિટીમા ગુજરાતી નિબન્ધલેખનનો સારો મ્હાવરો પડી જતો હોય તો લેખકોની શીખાઉ (apprentice એપ્રેન્ટિસ) દશાની આડમ્બરી (pedantic પેડૅન્ટિક) શ્રમબદ્ધ (strained સ્ટ્રેન્ડ) ખોડી ખાતી (hopping હોપિંગ) વાક્યાવલિઓ ઘણી ખરી ત્યા જ સુધરી જાય, અને બહુ ઓછી છપાય. હું ધારું છુ કે જે કોઇ એમના કોશની બીજી આવૃત્તિના પાના અને આપ્ટેના કોશના પાના સાથેસાથે ફેરવી જોશે, તેને એમની સરલતા અને ભાષાશુદ્ધિના ધોરણોનો અચ્છો ખયાલ આવશે: અગર જો કે આવી સરખામણીમા વિદ્વાનને જ રસ પડી શકે. પણ સામાન્ય માણસ પણ

શુદ્ધ ગૂજરાતી, કે આ તો અશુદ્ધ સસ્કૃતની બેટી doubly (ડબ્લી-બેવડી) ભ્રષ્ટ ગુજરાતી ! ”

ચાલતા વિષયના એક બીજા અંગને લગતો બીજો એક ટુચકો અહીં જ નોધી લઉ. ૧૮૯૬ માં મેં કઈં વાત નીકળતા કહ્યુ, “ બડો મૂતર્યો”નુ મૂલ,–ભાઈ કહે છે કે ज्वरोऽयमुत्तीर्ण અ૦ કહે, “ શક્ય હોય તે બધુ યે સિદ્ધ ગણવાનુ નથી: આજનો નબીરો અને જેને તેના કુટુંબનો આદિ પુરુષ મનાવવા માગતા હો, તે બે વચ્ચેની પેઢીઓ બતાવી આપવી જોઇએ. ”

એમણે રચેલી શાન્તિદાસની ટૂંકી વાર્તા ઉપરથી અંબાલાલભાઇ સરલતાની ભાવનાને કેટલે સુધી વળગતા, અને ગ્રામ્યતાને પણ કેવી સંસ્કારી લેતા તે જોઇ શકશે સરલ શૈલીના આપણા સ્વ. ગણપતરામ ત્રવાડી, સ્વ. વિઠ્ઠલદાસ ધનજીભાઇ, રા. બ હરગોવિંદદાસ કાંટાવાળા આદિ જૂના લેખકોમા, કે એ શૈલીના સ્વ. ભોગીદ્રરાવ દીવટિયા, ડાહ્યાભાઇ લક્ષ્મણ, રા. રા. મગનલાલ કાંટાવાળા આદિ નવા ઉપાસકોમા પણ આટલી સરલ છતા આવી સચોટ કૃતિ ભાગ્યે માલુમ પડશે*

સરલ શૈલી અને ઉપકારક સાહિત્ય માટેનો અંબાલાલભાઇનો પક્ષપાત એમની લોકદાઝ અને પરિણામદૃષ્ટિ સાથે સંલગ્ન હતો, તો સાહિત્યના ક્ષેત્રમા એમણે એટલા જ આગ્રહથી બોધેલો ત્રીજો સિદ્ધાન્ત એમની સૂક્ષ્મ વિવેક દૃષ્ટિનુ ફલ હતો. "હિન્દ મ્હારો દેશ છે, ગુજરાત મ્હારુ

---

* આ શાન્તિદાસની ટૂંકી વાર્તા વિશે બે ઝીણી હકીકત અહીં જ ઉમેરું ઇ સ ૧૮૮૯ના અરસામા મ્હારે પુણેથી દક્ષિણી ટપુસિયાની ડજનથી વધારે જોડ મિત્રોએ મગાવેલી લઇ જવી પડી હતી તે મેં એમને કહેલું ત્યારે એ ખૂબ હસ્યા હતા એ ટૂંકી વાર્તા પોતાની કૃતિ છે એમ જગત જાણે એવી એમને જરા જેટલી પણ ઇચ્છા હતી નહી કર્તાપણુ છૂપાવવાની પણ ઇચ્છા ન્હોતી. એમાં એવું તે શુ છે કે એના ઉપર મ્હારા સ્વામિત્વની ટિકિટ ચ્હોડવી, એજ એમનું વલણ હતુ

વતન છે," એ એમની દૃષ્ટિ વિશે ઉપર આવી ગયુ છે. પરન્તુ આમા એમની વિશેષતા એ હતી કે પોતે આ ભાવનામય પ્રતીતિના બને પાસા ઉપર યથાયોગ્ય ભાર દેતા. હિન્દ જનની તુલ્ય ખરો, પણ ગુજરાત તો મ્હારો સહચર, મ્હારો સુખદુખનો સાથી, મ્હારી જાત જ. એક લિપિ અને એક ભાષાની ભાવનાનુ વ્યવહારુ તેમ વાસના મૂલ (sentimental સેન્ટિમેટલ) મહત્ત્વ તેઓ સારી રીતે સમઝતા હતા. તથાપિ હિન્દીને વળગવાની ભ્રમણામા ગુજરાતીની ઉપેક્ષા કરવી, એ તો એમને પિત્રાઇ ભાઇના તદપિ પારકા મહેલની આશાએ પોતાની ઝુંપડીને બિસમાર થઇ જવા દેવા જેવું લાગતુ. હિન્દનું રાજકીય ભવિષ્ય બાધતા તેઓને ખાતરીપૂર્વક જણાયુ, જે પ્રજાસ્મિતા ગમે તેટલી વધે તોપણ હિન્દની હિન્દુ મુસલમાન બૌદ્ધ અને ખ્રિસ્તી, તેમ આર્ય, દ્રાવિડ, જંગલી, અને વિદેશી લોહીની તમામ પ્રજાઓમાથી એક જ પ્રજા બને, એ ભાવિ તો કોઇ પણ કાળે–ગણતરીમા લેવા યોગ્ય કોઇ પણ કાલાવધિમા–અશક્ય છે. અને તે ઉપરથી રાજકીય વિષયમા પોતે અનુમાન તારવ્યુ કે ફિડરલ (federal) એટલે એકબીજાથી સ્વતત્ર અને અન્યોન્ય સમાન કક્ષાના પ્રાન્તોના સંપીલા શ્રદ્ધાલુ સન્ધિયોગ (treaty–union in mutual faith and collective harmony) રૂપ બન્ધારણ (Constitution કોન્સ્ટીટયૂશન) જ હિન્દમા શક્ય છે.

આથી કરીને દરેક પ્રાન્તે પોતાની રાજ્યઘટના પોતાની સસ્કૃતિ પોતાની ભાષા પોતાની કેળવણીવ્યવસ્થા પોતાના લશ્કરીબલ આદિની પ્રાન્તીય ખીલવટ માટે મથવું, એ જ આપણા આખા હિન્દને માટે સાધવાના રાષ્ટ્રીય મહાકર્તવ્યનુ વ્યવહારુ રૂપ છે. અગર જો કે આખા હિન્દને માટે કેટલાક પ્રશ્નો અને કેટલાક કર્તવ્યો સામાન્ય હોય, અને આખા હિન્દ સામ્રાજ્યમા અંગ્રેજી અને હિન્દી-ઊર્દુ સમાન ભાષાઓ+ તરીકે પ્રવર્ત્તે, અને પ્રાન્ત પ્રાન્તની સસ્કૃતિઘટના આદિમા કેટલાક તત્ત્વો સામાન્ય કે સમાન હોય,—હોવા જોઇયે, તથાપિ તેથી કરીને ઉપલી અલગતાને અથવા નિયત્રિત સ્વતત્રતાને બાધ આવતો નથી, તેમ ઉપલી પ્રાન્ત પ્રાન્તની સ્વતત્રતા એ સમાન-સામાન્ય તત્ત્વોની કે તે માટેની પ્રવૃત્તિઓની બાધક પણ નથી. અંબાલાલભાઇની જાહેર કારકર્દિગીનુ મૂલ્ય કરતા આ પણ ધ્યાનમા લેવાનુ છે જે આ વિચાર એમણે ઇ. સ. ૧૯૦૯ મા પ્રકટ કર્યો તે વખતે એ નવો જ હતો. બીજા કોઇ પ્રતિષ્ઠિત લોકનાયકે વિધિનિષેધની આવી વ્યવસ્થા, આપણી સર્વ ઉન્નતિસાધક પ્રવૃત્તિઓને એક સરખુ લાગુ પડે એવું આ વ્યાપક ધોરણ, આટલી સ્પષ્ટતા અને અન્તિમ લક્ષ્યબિન્દુના આવા નિર્ણય

+ 'સમાન' ભાષાઓ—એક ભાષા નહી. માઇભાષાને મારી નાખીને તેની જગા લે એમ નહીં; તેની સંપૂર્તિ લેખે આન્તર રાષ્ટ્રીય (international ઇન્ટનેશનલ) જેવા વ્યવહારો માટે પ્રવર્તે તે 'સમાનભાષા'.

સાથે જોડીને, પ્રકટ કરેલ જ નહીં. લોર્ડ **હાર્ડિંગ**ની સરકારના પ્રખ્યાત ખરીતાને લખાના અને પ્રસિદ્ધ થતા હજી એ અઢી વર્ષની વાર હતી પછી એ જ અરસામા રા. રા. **નરસિંહરાવ દીવટિયા**એ હિન્દીનું ખરું સ્વરૂપ બતાવી આપ્યુ,* અને મે કાર્યસિદ્ધિ અને સૌકર્ય માટે પણ કોટચવધિ પ્રજામા સમાન સામાન્ય તથાપિ અનેકકેન્દ્રી (decentralised ડીસેન્ટ્રલાઇઝ્ડ) પ્રવૃત્તિઓ જ વધારે વ્યવહારુ, તેમ પ્રજાસ્મિતાનું ખરુ મમત્વ ગુજરાતીઓને ગુજરાતીઓ અને ગુજરાતી ભાષાસાહિત્ય પ્રતિ, **મરાઠા**ઓને **મરાઠા**ઓ અને **મરાઠી** ભાષાસાહિત્ય પ્રતિ, **બંગાળી**ઓને **બંગાળી**ઓ અને **બંગાળી** ભાષાસાહિત્ય પ્રતિ, જેવું સ્ફુરે, તેવું આપણા આ ખડ (continent કાન્ટિનેન્ટ) જેવડા વિશાળ હિન્દમાના એક ભાગ અને ભાષાના બાલકોને તેમાના બીજા ભાગના અને ભાષાના બાલકો તર્ફ સ્ફુરવું સંભવિત નથી, તો જે લાગણી પ્રબલ અને વાસ્તવિક અને યોગ્ય છે જ, તેનો લાભ શાને ન લેવો, એવી દલીલો વડે એમના જ બોધનુ સમર્થન કર્યું ત્યારે એમને ઘણો આનંદ થયો હતો. એમની આશાવાદી પ્રકૃતિ પ્રમાણે પોતે બોલ્યા હતા—

બ—નવો મોટો અને ઘણાઘણા માણસોની કાર્ય

---

* જુવો, રા રા **નરસિંહરાવ**નો "**ભારતખંડ** માટે એક ભાષા" એ નિબન્ધ (૩જી ગુજ. સા. પ નો અહેવાલ અને નિબન્ધ સંગ્રહ), અને મ્હારાં "પરિષદ્ વિશે વ્યાખ્યાનો"માનું ૧લું.

શક્તિને ઉત્તેજે એવો ફલરૂપ વિચાર જૂદાજૂદા માણસોને એકએકથી સ્વતંત્રપણે અને પોતપોતાના માનસની કુદરતી પ્રવૃત્તિએ સ્ફુરી આવે, એ આપણા દેશનો ઉદય મોડો મોડો પણ હવે પાસે આવતો હોવાનું અચૂક ચિહ્ન છે.

પરતુ એમના આ બોધને પણ ગુજરાત અંતરની પ્રતીતિથી સત્કારતો હોય અને કૃતિમા મુકતો હોય, એમ હજી સુધી તો જોવામા આવતુ નથી. એટલુ જ નહી પણ "ગુજરાતની વિશિષ્ટ સંસ્કૃતિ" જેવા વિષયો ઉપર વ્યાખ્યાનો આદિ થાય છે, તેમા ઊર્મિના બાચકા તળે અને પ્રજાના માહાત્મ્યગાન રૂપ ભાટાઇ ઉપરાત કૃતિપ્રેરક નીવડે એવો એક પણ વિચારકણ શોધ્યો જડતો નથી. આબૂ અને બીજા સ્થલોની જૈન ઇમારતોની કલા તર્ફ, અમદાવાદી કિનખાબ કાગળ આદિ, પટ્ટણી પટોળા* ઘાટડી આદિ, સુરતી–જામનગરી ગજી અતલસ આદિ તર્ફ ધ્યાન ખેચાવા લાગ્યુ છે ખરું, પરતુ એ સર્વ વિષયોને હજી તો આપણે

* શ્રાવક કવિ ઋષભદાસ લખે છે કે પટોળાનો કસબ કુમારપાળે દક્ષિણથી આણીને પાટણમા વસાવ્યો કુમારપાળ વિશેના સૌથી જૂના સાહિત્યમા આવી ઉક્તિ હોય તો તે વધારે વજનદાર આપણું જૂનું સાહિત્ય સાહિત્યેતર દૃષ્ટિએ વંચાતા, તેમાથી જૂદાજૂદા વિષયના વિદ્વાનો પોતપોતાના વિષયને લગતી હકીકતો મેળવી શકે, જો કે આપણા જૂના લેખકોમાંના ઘણા પુસ્તકપંડિતો કે વેદિયા જ એટલા બધા જણાય છે કે આવી હકીકતો ઘણી નહી મળે એમ લાગે છે.

એકડા ભણતા બાલકોની જેમ મો વકાસી જીભને બહાર કહાડતાકહાડતા જોઇ રહિયે છિયે. આશ્ચર્યના ઉદ્દગારો, વેલાયતની માલને ગાળો, અને 'એ પણ દિવસો હતા તે અમારા છીનવી લેનારો હાય રે તુ અગ્રેજ !'× એવા પ્રલાપોથી આગળ વધીને, એમાના કોઇ પણ વિષયનો શાસ્ત્રીય ઐતિહાસિક અભ્યાસ ગુજરાતમા ક્યા ય આરંભાયલો જણાતો નથી. એટલું જ નહી પણ, ઈ. સ. ૧૯૨૧થી અમલમા મુકાયલા 'સુધારાઓ" (Reforms રિફૉર્મ્સ) પ્રમાણેના નવા બન્ધારણ ઉપરથી આખા હિન્દમા વ્યાપેલા અને વ્યાપવા મથતા રાજકીય પક્ષો (parties પાર્ટીઝ) કુદરતી રીતે ઊભા થયા છે, આ પક્ષો કુદરતી રીતે દરેક પ્રાન્તમા ઓછાવત્તા બલવાન છે, અને પ્રાન્તને લગતી રાજકીય ઔદ્યોગિક આર્થિક શહેરસુધરાઇની આદિ પ્રવૃત્તિઓમા પણ

× આર્થિક ઇતિહાસને નામે દ્વેષી અને એકતર્ફી જૂઠાણું જેઇમ્સ મિલ (J. Mill), બર્ક (E. Burke), હાઇન્ડમાન Hyndman), ડિગ્બિ (W. Digby) આદિ પાક્ષિક અસ્મિતાવાળા લેખકોએ વાવેલાં બીજમાથી બંગાળી ભેજાંઓએ ઉછેરેલું, "આટલું તો જાણજો," "આટલું વિશેષ તો જાણજો," આદિ "અસહકારી" પ્રકાશનો અને પ્રચારણાઓ (propa-anda પ્રોપગૅન્ડા) દ્વારા ઘણું ફેલાયું છે, અને બીચારા અજ્ઞાનક સાચા ઇતિહાસ લેખે માની લે છે; તો એ વિષય ઇતિહાસ અને વિજ્ઞાનને છાજે એવી શાન્ત અપક્ષતાથી આખો છણીને યાવત્ નિરૂપવાનો સમય ભરાઇ ચૂકયો છે.

એ પક્ષોમા જોડાયલા માણસો કુદરતી રીતે ભાગ લે છે, અને પોતે જ કર્તાહર્તા બને અથવા રહે એવી મહત્ત્વાકાંક્ષા કુદરતી રીતે જ ધરાવે છે. આવા પ્રાન્તિક નાયકોમા પ્રાન્તિક અસ્મિતા વાળા કે પ્રાન્તિક અસ્મિતાને સમઝનારા પણ હજી પૂરતી સંખ્યામા દેખાતા નથી પાક્ષિક અસ્મિતા (party factiousnass) અને કોમી અસ્મિતા (communalism કમ્યુનાલિઝમ) એ વધારે પાશવ બલોની ધક્કામુક્કીમા પ્રાન્તિક અસ્મિતા બીચારીનું શું થવા બેઠું છે તે હાલ તો સમઝાય એમ પણ નથી.

૭ : સંસારસુધારો.

સંસારસુધારાના ગહન વિષયમા અંબાલાલભાઇની અને મ્હારી દૃષ્ટિ વચ્ચે ઊંડા મૂલગત ભેદ હતા. એઓ જેને સુધારો માનતા તે વિચારસમૂહમાથી કેટલાક મહત્ત્વના ભાગને હુ કેવલ ઉચ્છેદક અને માટે ત્યાજ્ય માનતો થયો હતો.

આપણા દેશમા જ્ઞાતિ તે એક નીતિ–અનીતિમય પરિસ્થિતિ કે વાતાવરણ હતુ, જેમા બાલક જન્મતુ અને ઊછરતુ. કુલના અને કુટુમ્બીઓના સંસ્કાર જેમ બાલકના કુમળા મગજમા વજ્રલેપ પડે, તેમ નાતના પણ પડતા. પછી જ્યારે બાલક મોટો થઇ પાશ્ચાત્ય સાહિત્ય અને સંસ્કૃતિના સંસ્કારો દિલના ખરા ઉમળકાથી ઝીલવા અને સ્વીકારવા માડતો, ત્યારે આ નવા અને પેલા ઊંડા સંસ્કારો વચ્ચે આન્તર ધમાચકડી જામતી. આપણા દેશની

સંસારસુધારાપ્રવૃત્તિના પ્હેલા ઝમાનાના મૂલ આ પ્રકારના હતા. પરન્તુ ઝમાનેઝમાને અને દાયકેદાયકે તેમાં આર્થીય અને વર્તમાન બલોના પ્રવાહથી ફેર પડતો આવે છે. મહીપતરામ, અંબાલાલભાઇ, લાલશંકર, વિઠ્ઠલદાસ, રા. બ. હરગોવિંદદાસ આદિનુ બચપણ એમની વંશપરમ્પરાની પોળમા એમની નાતના ઘટ વાતાવરણના શ્વાસોચ્છ્વાસમા જ ગયેલુ. પણ એ ઝમાનાના પુત્રોનું, મ્હારા ઝમાનાના માણસોનું, બચપણ એ નીતિઅનીતિમય ઘટ વાતાવરણથી બહાર પરદેશમાં અનેક નાતોના કુટુમ્બોના પાડોશમા ગયું. વળી અંબાલાલભાઇની હારના પુરુષોએ જુવાનીથી પરદેશ વાસ સ્વીકાર્યો એ જ આર્થિક બલને લીધે એમની માતાઓ અને એમની પત્નીઓના માનસમા ઘણો ફેર પડી ગયો એ ઝમાનાની માતાઓ અને દાદીઓમા, સમગ્રે બોલતા, સંસાર અને ધર્મના કર્તવ્યોની બાબતમા કશો ફેર ન હતો, પરંતુ મ્હારી હારના પુરુષોની દાદીઓ જ્યારે આચારવિચારમા શુદ્ધપ્રાચીન–રૂઢિ–ગ્રરત કર્મઠ અને એકરંગી હતી, ત્યારે અમારી માતાઓ નવીન સ્વતંત્રતા અને નવીન આચારવિચારની વત્તીઓછી છાટ વાળી હતી, ઉપર રમૂજની ખાતર નોધાઇ ગયુ છે તેમ એમના બાલકોની “ મમ્મા ”ઓ હતી. ઝમાનાના બલોના આ પરિણામ દાયકેદાયકે વધતા આવ્યા છે, અને હવે તો એ જ્ઞાતિરૂપ નીતિઅનીતિમય ઘટ વાતાવરણ તેના સૈકાઓના નિવાસસ્થાનોમા પણ છેક પાતળું પડી જઇ

ઊડી અને ફટકી ગયા જેવું થયું છે. આજનું ખાડિયું તે ૧૮૫૦નું ખાડિયું નથી, આજનું ગોપીપરું નંદશંકરના બચપણનું ગોપીપરું નથી, આજનું વડોદરા મહારાજા સયાજી ગાદીએ આવ્યા તે પ્હેલાનું વડોદરા નથી. ગામડાઓની સ્થિતિમાં ય ફેર પડયો છે અને વધતો આવે છે. ક્ષત્રિય અને નાગર, શ્રીમાળી અને પોરવાડ, ઉદીચ્ય અને અનાવિલ, પટેલ અને કણબી, જૈન અને વૈષ્ણવ, કાઠિયાવાડી ઇડરિયા અને દક્ષિણી, કચ્છી વોરાઇ અને ઓસવાળ, સૌ એકબીજા સાથે એક પોળમા રહેતા અને પરસ્પર છૂટથી હળતામળતા થઇ ગયા છિયે. આપણા આદિ સુધારકોના મગજમા જ્ઞાતિ એટલે એક અનીતિપ્રધાન અને આખા સમાજને દમતુ ઉગ્ર ભૂત હતું. પરન્તુ આપણે હવે એ ભૂતને શોધવા અને પકડવા જઇયે છ, તો તે આપણને એ "સુધારકો"ના મગજ અને લખાણોની બ્હાર જડતુ પણ નથી ' સર લલ્લુભાઇ સામળદાસ મ્હેતા જેવાની સામે નાગર બ્રાહ્મણો પોતાનું સડેલું અબ્રાહ્મણ્ય હજી યે ઊરાડે છે,+ ત્યારે જ આપણને પુરાવો મળે છે કે જ્ઞાતિવિષ અને

+અમારી નાતમાંથી વિલાયત જવાની પ્હેલ કરી ચાર જુવાનોએ સાથે, જેમાંથી ત્રણ અબાલાલભાઇના સગામાંના હતા નાતે એ ચારેને હારતોરા આપી સામૈયું કરીને વાજતેગાજતે વદાય કરેલા. ઈ સ ૧૯૧૮મા શ્રીમાળી બ્રાહ્મણોએ વિલાયત જઇ આવેલાને પાછા સ્વીકારી લીધા, ત્યારે મે ધાર્યું, ચાલો ! ગુજરાતમાં વિલાયતગમનના સવાલનો અન્ત આવ્યો ખરો. પરંતુ ઇ. સ.

ડોન્ટ-ટચિઝમ* અબન્ધુત્વ હજી ગુજરાતમાથી તો છેક નાબૂદ થયુ નથી. તથાપિ જ્ઞાતિબન્ધારણ તો અનીતિપ્રધાન અને જુલ્મગાર જ હોઇ શકે, જોજો રખેને આપણે હાથે એવી ભૂલ થઇ જાય, કે તેથી એ ઘરડું અપગ બનેલુ તો ય જોરાવર ભૂત પાછું ભરજુવાન થઇને આપણા ઉપર સવાર થઇ બેસે !-એ જાતના મન્તવ્ય અને એ પ્રકારના ભય અને એ રૂપની સુધારાનીતિ આપણા ઝમાનાના જુવાન ઉગતા માણસોમા પણ જોવામા આવે છે, તે વારસે મળેલા વિચારસમુદાયને ફરી ગયેલી પરિસ્થિતિ સાથે જાતે સ્વતંત્રપણે સરખાવવાની અને છણવાની અશક્તિના પરિણામ છે. વળી વિકારી લોકની સંખ્યા કોઇ પણ સમાજમા મોટી હોય જ, એટલે એવા માણસો ઉપલા અજ્ઞ ઉદ્ગારોની આસપાસ કોલાહલ મચાવી, નિરકુશતાને જ સાચી સ્વતંત્રતા અને શુદ્ધિ લેખે પ્રસારવાને પોતાથી બનતુ બધુ યે કર્યા જ કરે, એ કુદરતી છે.

૧૯૨૭માં નાગર બ્રાહ્મણોએ ભાવનગરમાં પાછુ પોત પ્રકાશ્યું છે અગર જો કે આ છેલ્લો અને મરણઘટિકાનો ભડકો જ જણાય છે.

* " Don't touchism " ! હિન્દુ ધર્મને અને હિન્દુ આચારમાંની બન્ધુતાવિરોધી ખાસિયતોને સ્વામિ વિવેકાનન્દ આ ગાળ આપતા "હિન્દુપણું એટલે ? 'અડશો મા ! અમને અભડાવશો મા !'-એ વૃત્તિ તે હિન્દુપણુ," એવો એ ગાળનો ભાવાર્થ છે: વૈષ્ણવો અને સનાતનીઓએ ખાસ મનનીય છે

આ જ વિષયને બીજી પાસથી જોઇયે. મૂલ મોટા ધર્મમા અનેક પન્થ પડે ત્યારે પન્થોમા જ્યાસુધી સત્ત્વ હોય ત્યાસુધી પન્થાનુયાયીને પોતપોતાના પન્થના આચાર-વિચારતંત્રમાથી માણસાઇને માટે જોઇતું પોષણ પૂરતુ મળી રહે છે. પરન્તુ જ્યારે પન્થોમાથી સત્ત્વ ઊડી જાય છે, અથવા તો જૂદાજૂદા પન્થાનુયાયીઓની સેળભેળ થઇ જાય છે, ત્યારે તેમના સન્તાનોને સદાચાર–વિચારમા ઊછેરવાને માટે જે નીતિપ્રધાન વાતાવરણ જોઇએ, તે મૂલ મોટા ધર્મના આચારવિચારતત્રમાથી લેવામા આવે તો જ મળી શકે છે. આમ કરતાકરતા એ પ્રવૃત્તિમાથી પાછા આપોઆપ નવા પન્થ ફુટે તેની વાત જૂદી છે. હિન્દના પંજાબ, સિન્ધ, ગુજરાત, મુંબાઇ, આદિ જે વિભાગોની વર્તમાન સમયના આર્થિક આદિ બલોના એકસરખા અને વધતા જતા મારાને લીધે ખીચડિયા સ્થિતિ થઇ છે, કે થવા લાગી છે, તે વિભાગોમા નવા નીતિપ્રધાન જ્ઞાતિબન્ધારણ જેવા વાતાવરણ ઊપજાવવાની ખરેખરી જરૂર છે. અને એ જ અત્યારે એ વિભાગોને માટે સસારસુધારાનો મોટામા મોટો પ્રશ્ન છે. **આર્યસમાજ** અને **બ્રહ્મસમાજ** નવી જ્ઞાતિઓની પેઠે આ વિભાગોમા ફેલાય છે, એ હકીકત પણ આ મતને ટેકો આપે છે+

+ સમુદાયાસ્મિતા કે સમૂહાસ્મિતા (group conscio-usness ગ્રૂપ કૉન્શિયસ્નેસ)ની ઊછરતી વ્યક્તિના નીતિબન્ધારણ

અંબાલાલભાઇનું આ દૃષ્ટિબિન્દુ હતુ નહીં. પૂર્વ વયમા એમની બોલી અને કંઇ અંશે આચરણ પણ ઉચ્છેદક હશે ખરા. નાતમા ઘેરઘેર ત્રાંબુંપિત્તળ ઘણુ ય છે, હું 'વ્હેચણ' (લ્હાણું) કરીને એમા વ્યર્થ વધારો શાને કરું ?–એ જાતના એમના એકબે વધુ પડતાં વચન નાતમાં ઘણા વર્ષ સુધી કહેવાતા–ટોકાતા–રહ્યા હતા. નાતમા એમને ઔપચારિક (out of courtesy) વડપણ* પણ બહુ મોડું પ્રાપ્ત થયું હતું; લોકપ્રિયતા તો કદાપિ મળી ન હતી. હેન્રિ કોટન કે ગોવર્દ્ધનરામ જેવા જ્ઞાતિની ભાવનાના અન્તર્ગત નીતિબીજ અને વ્યવહારુ લોકરક્ષાના તત્ત્વ બતાવી આપતા, તે પણ એમને ફરીફરીને વિચારવા પડતા હતા. ટૂંકામા, જ્ઞાતિબન્ધુઓ તરફ બન્ધુભાવે, નિકટના સમ્બન્ધીઓ તરીકે,

---

ઉપર કેવી અસર થાય છે એ વિષયને માનસશાસ્ત્રીઓ સમુદાય-માનસ (group psychology ગ્રૂપ સાઇકોલોજી)નું નવું નામ આપીને છેલ્લા ત્રણેક દાયદામાં જ તપાસવા લાગ્યા છે. માનસ-શાસ્ત્રનો એ પેટાવિભાગ નાતો જેવા સાંસારિક બન્ધુભાવે સંકળાયેલાં વ્યક્તિ-જૂથો હોય તેને કુદરતી તેમ જનસમાજને લાભકારક પણ ગણે છે. બેશક, આ યુરોપી સંશોધકોના મગજમાનો "સમુદાય" આપણી ગુજરાતી "નાત"ના કેટલાંક અતિદૃઢ લક્ષણો વિનાનો જ છે

* બીજું કોઇ રીતનું વડપણ અમારી સ્વતંત્ર-મિજાજી નાતમાં છે નહીં.

મિત્ર લેખે, જોવાનુ વલણ એમનામા હતુ જ નહીં. વ્યક્તિવાદ (ઇન્ડિવિડ્યુઅલિઝમ્) સર્વે વ્યક્તિઓને સમાન ગણવા બોધે છે તેનું પરિણામ એ જ આવે. એટલે (દાખલા તરીકે) કોઇ જાતે ઘસાઇને કર્જ કરીને પણ યોગ્ય પ્રસંગે જ્ઞાતિભોજન કરે, તે એની કુલીનતા એમના દિલમા કુલીનતારૂપે વસતી નહીં. ઘણા અંગ્રેજી ભણેલાની, ઘણા ' સુધારકો 'ની હજી યે આ જ સ્થિતિ છે મિત્રભોજનના, સ્નેહસંમેલનોના, ' પાર્ટી (party)'ના યોગ્ય પ્રસંગ સ્વીકારો છો, તો છેક સંકુચિત અંગત મિત્રમંડળથી કંઇક મોટુ મિત્રમંડળ જે જ્ઞાતિ (પોતાના નિવાસસ્થાનમા વસતો જ્ઞાતિવિભાગ), તેના સહભોજનના યોગ્ય પ્રસંગ શાને ન હોય ?–દલીલની ખાતર પણ કેમ ન સ્વીકારી શકો ?–એવા સવાલ જ એમને બકવાદ જેવા લાગતા.

શહેર સુધરાઇને ખબર આપી દઇયે અને મૃત દેહનો સંસ્કાર એ જાહેરખાતુ પોતાની મેળે લોકરક્ષાના પોતાના કર્તવ્યના એક અંગ તરીકે કરી લે, સગાવ્હાલા નાતીલાને એમા લેશ તસ્દી ન પડે. એ પ્રમાણે આપણે ત્યા નથી. અગ્નિસંસ્કાર આદિ આવશ્યક કર્તવ્યને માટે આપણા રિવાજ પ્રમાણે માત્ર સગાસમ્બન્ધીઓ કરતા વધારે સ્ત્રીપુરુષોની હાજરી અને સહકાર જોઇએ જ. નાતીલામા ભાઇબન્ધીની વૃત્તિ કુદરતી ઉમળકા જેવી હોય તો જ તેઓ આવે પ્રસંગે પૂરતી સંખ્યામા દોડી આવે, અને તો જ તેમના હાજરી

સહકાર આદિ મોતના કારી ઘાથી ઘાયલ વ્યક્તિઓને કંઈયે સાત્વના દઇ શકે. ' સુધારકો 'એ જ્ઞાતિને વખોડીવખોડીને તેને ફોલી ખાધી; તેનો તેજોભંગ કરીકરીને આ ભાઇબન્ધીની વૃત્તિ સૂકવી જ નાખી. એ કુદરતી ઉમળકાનો ઉચ્છેદ જ કર્યો. આ ઉચ્છેદકૃત્યથી કંઇયે લાભ થયો હશે ખરો ? જાણવામા હોય તો બતાવો. વરવહુના સમ્બન્ધમાં જોડાવા ઇચ્છતા પુરુષ અને સ્ત્રી એ મિત્ર સાથે નોંધણી કારકુન પાસે જઇને ઊભા રહે અને પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક પોતાનો નિશ્ચય જણાવે, કારકુન એ માટેનું પ્રમાણપત્ર સહી સિક્કા સાથે કાયદે ઠરાવેલો કર ગણી લઇને આપે, અને લગ્ન સમ્પૂર્ણ, નોંધણીની તારીખ પછી જન્મતી પ્રજા ઔરસ: એ પ્રમાણે પણ આપણે ત્યા નથી. રાજસત્તા કે કાયદા વડે સમાજમા આવા રિવાજો ચલાવી શકાતા નથી. રાજસત્તા અને કાયદો વ્યક્તિઓને ઇચ્છા હોય તો તેમ કરવાની છૂટ માત્ર આપી શકે. અને છૂટ થયા પછી પણ એવા ચાલને ફેલાતા અને સામાન્ય થતા ઝમાના વહી જાય, દરમિયાન હાલ ચાલે છે તે રિવાજો, ઘસાતાઘસાતા પણ, ચાલ્યા જ કરે. લગ્નને લગતા આપણા એ રિવાજો એવા છે કે તેમા પણ માત્ર કુટુમ્બીઓ કરતા વધારે સ્ત્રીપુરુષોની હાજરી અને સહકાર અવશ્ય જોઇએ. દરેક સ્થલે દરેક નાતના કુંડાળામાની વ્યક્તિઓ પોતાનામાના દરેકને ત્યા આવો પ્રસગ આવતા હાજરી અને સહકાર આપે છે. ' જ્ઞાતિધર્મ 'નો એક મુખ્ય

ભાગ* આ છે. એટલે આ કુટુમ્બના અતિસંકુચિત બન્ધુ વર્ગ કરતા મોટા બન્ધુવર્ગમા ભોજનવ્યવહાર આદિના રિવાજો પણ આવશ્યક છે. ' સુધારા 'ના ખંડનાત્મક વિચારો આજ સુધીમા કરી શકયા છે એટલું જ કે "ભણેલી" વા "સુધરેલી" નાતોમા આવા પ્રસંગે ઉત્સવને અનુકૂલ આનન્દની વૃત્તિઓ ઘટી ગઇ છે, સહકાર અને હાજરી ઘટી ગયા છે, અને લગભગ બધા જ હજી નાતો જમાડે છે ખરા, પણ તેના ખર્ચ વધી ગયા છે, અને સન્તોષ આનન્દ આદિ પ્હેલા કરતા સોમા ભાગના ય કોઇ મેળવી શકતુ નથી. કરિયે છિયે જ, તો ચાલોને તે અનુકૂલ ઊર્મિએ કરિયે, તેનો લ્હાવ લઇયે, તે જાતે માણિયે સૌને મણાવિયે, બન્ધુઓની એટલી સેવા કરી લઇયે, અને સૌની સાથે રહીને એ રિવાજોમા દેશકાલ પ્રમાણેના ફેરફાર આખા ટોળાને બંડખોર ના લાગિયે કે કડવા ના થઇ પડિયે, તેમ દાખલ કરિયે. આ રૂપની **ગો. મા. ત્રિ.** અને રા. રા રવિશંકર ગણેશજી **અંજારિયા** જેવા જ્ઞાતિસુધારકોની વિચારઝોક, **અંબાલાલભાઇ** પોતાની જ્ઞાતિપરિષદના પ્રમુખ એકથી વધારે વાર થયેલા તો યે એમની દૃષ્ટિમર્યાદામા નહી, કે એમની પ્રકૃતિને અનુકૂલ પણ નહીં. +

---

* બીજો મુખ્ય ભાગ અગ્નિસસ્કાર અને ઉત્તરક્રિયા નિમિત્તે હાજરી અને સહકારનોઃ જુવો મ્હારું "જ્ઞાતિભાઇઓના ધર્મો" વિશે વ્યાખ્યાન

+ આપણા કાતિલ "સુધારક" **ન. ભો. દી.** નોધે છે

ઉત્તરક્રિયા, લગ્નક્રિયા, અને ઉપનયનક્રિયા સાથે આપણા તમાશાશોખી ખાનપાનશોખી ગુજરાતીઓમા જે સાસારિક રૂઢિઓ વળગેલી જોતા આવ્યા છિયે, જેના હાર્દ ઉપર કઇક નિરૂપાયા છે, તે તમામને ત્હમે ભલે તરછોડો; સામાજિક રૂઢિ માત્રને–ગાન્ધર્વ લગ્ન ઇષ્ટ નથી એવા અનુભવ માત્રને પણ–બન્ધનો ગણીને ત્હમે ત્હમારા વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્યને ભલે ને નિરંકુશ વિહરાવો. પરંતુ–દલીલને એક મજલ આગળ લઇને પૂછવું પ્રાપ્ત થાય છે કે–એ ક્રિયાઓ જાતે તો ધાર્મિક છે: અને એ ધાર્મિક ક્રિયાઓને પણ જતી કરે, તે હિન્દુ જ શેના? કમને નછૂટકે અને આ અધન્ય સમાજના ગુલામ અવતર્યા તે કરવી પડે માટે કરિયે છ, એવી વેઠ જ કરે, તે સાચા હિન્દુ શેના? પ્રાર્થનાસમાજ–મન્દિરે મૂર્તિઓનો નિષેધ કરે, અને આ ક્રિયાઓ પ્રસંગ આવતા પોતપોતાની નાતરૂઢિ પ્રમાણે કરે, એવા દહીંદૂધિયા સાચા પ્રાર્થનાસમાજી

("સ્મરણમુકુર") **ગો. મા. ત્રિ.** એ સામાજિક વિષય ઉપર ભાષણ કર્યું, **અં**–પ્રમુખ; કેટલાક દિવસ પછી મેં ભાષણ કર્યું, ત્યારે પણ **અં.** પ્રમુખ હતા, અને પ્રમુખ લેખે બોલેલા તેમાં એમની ઝોક મ્હારા વિચારો તર્ફ વધારે હતી...બેશક...**ન. ભો. દી.** અને **અં**બાલાલભાઇનું સમાજવિષયક દર્શન લગભગ એક હતું, **ગો. મા. ત્રિ** નું બંનેથી ભિન્ન હતું કયું વધારે વાસ્તવિક અને હિતકર એ જ સવાલ છે: કઇ મનોદશા, કઈ વિચારપદ્ધતિ, કઇ કસોટીઓ વિષયને બન્ધબેસતી એ જ સવાલ છે

પણ શી રીતે લેખાય ? * અને જો એ આપણી પરમ્પરાગત ધર્મક્રિયાઓમા હાલ સૈકાઓથી મૂર્તિપૂજા ઓતપ્રોત છે. તે નડતર હોય, મૂર્તિપૂજા અંદર નહીં જ એવી ધર્મક્રિયાઓ વાછ્તા હો, તો બ્રહ્મસમાજના એક–બે રૂપની, આર્યસમાજની, વેદમંત્રો વાળી કોઇ ત્રીજી,–અગર તો ન વેદ, ન સંસ્કૃત, ન મૂર્તિ, ન બ્રાહ્મણ, એવી ત્હમને જે સત્યમેવ વિશુદ્ધ લાગે એવી કોઇ તુરીય અર્વાચીન સુધરેલી પણ હિન્દુ ધર્મક્રિયાઓ, કેમ નથી જાતે કરાવતા, કેમ નથી સમાજમા ફેલાવવાને મથતા ? કેવલ ધર્મવિમુખ જીવન, ધર્મ તર્ફ પીઠ જ રાખનાર જીવન, સંસ્કારી માનવ જીવન છે? અથ વા ધર્મ નામે ખરે ધતિંગ હોય, તો તે પ્રતીતિ પણ સ્પષ્ટ આચારમા ઊતારે નહીં એવું જીવન સંસ્કારી માનવ જીવન શી રીતે ગણી શકાય !

આવાઆવા સવાલો ગુજરાતમા ભણેલાઓ [illegible] વિચારશીલ ભાગને અંબાલાલભાઇના જમાનાના [illegible] ન્હોતા, હજી યે બહુ થોડાના હૃદયમન્થનમા [illegible]

---

* એ કરતાં તો રણછોડભાઇ રેંટિયા [illegible] ન્હડે જ વળી, કે તેઓ આ બે વચ્ચે અનિવાર્ય [illegible] છે તે લક્ષમાં આવતાં પ્રાર્થનાસમાજમાંથી ખસી [illegible] તરફ ભાવ છતાં "સુધારા" તરફ વધારે ભાવ, [illegible] વિષય ન સ્રો દી ને કેવા વિચિત્ર રૂપમા દેખાય છે, તે માટે પણ જુવો 'સ્મરણમુકુર'

ગુજરાતમા ખેડાયેલી બુદ્ધિનાં માણસ પણ હજી મોટે ભાગે મધ્યકાલીન માનસના જ ગણવા પડે એવા થાય છે. પ્રતીતિઓ સાચે ફરી, તો આખું જીવન ફેરવીને તદનુરૂપ રચવું જ, ગતાનુગતિકતા તો મહાપાતક, એવું કર્તવ્યના સંપૂર્ણ સ્વીકાર વાળું **અર્વાચીન અર્થાત્ રેફર્મેશનોત્તર** (post-Reformation) **માનસ,** હજી આપણા મોળા ગુજરાતમા બહુ જ થોડી વ્યક્તિઓમા જોવામા આવે છે. સરકારે તો સર્વ ધર્મનું એકસરખું અપક્ષ પાલન કરવાની રાજાધિરાજની મહાનીતિ સ્વીકારી છે, અને તેને દૃઢતાથી વળગીને સરકારી કેળવણીને, પોતાના પાદરીઓ તર્ફથી ફરીફરીને થયેલા સીધા અને આડકતરાં દબાણોને મચક ન જ આપીને, તમામ અંગોમાં ઐહિક (secular-સેક્યુલર) રચી છે. પરંતુ એ શિક્ષણમાની ભાવનાઓ સંસ્કારી માનવ જીવનના આખા પ્રદેશને માટે પર્યાપ્ત નથી. અંગ્રેજોના જીવનમા, તેમના કુટુમ્બોમા, પ્રજા તરીકેના તેમના ઉત્સવ અને ગમીના પ્રસંગોમા, તેમ ખ્રિસ્તીઓ અને મુસ્લિમોની સ્વતત્ર ખાનગી શાળા-પાઠશાળાઓમાં ધર્મવિમુખતા છે નહીં. આપણે હિન્દુઓ કેવલ ધર્મવિમુખ બનીશું તો આખું જીવન લંગડું પડી જશે, એ સત્ય, એ ઝમાનાના મોટા ભાગને સુઝેલું નહી. **सदाचारो धर्मः** અને **सत्यान्नास्ति परो धर्मः** અને **शरीर माद्यं खलु धर्मसाधनं** એ મહાવાક્યો ખરા; પણ મનુષ્યજીવનને માટે જે ધર્મ આવશ્યક

છે, તેમા એ ઉપરાંત એક તર્કથી આધ્યાત્મિક પ્રતીતિઓ અને શ્રદ્ધાઓ ઉત્પન્ન કરનાર ફિલસૂફી કે જ્ઞાનમાર્ગ જોઇએ, અને બીજી તર્કથી નિત્ય તેમ નૈમિત્તિક ધાર્મિક ક્રિયાઓનો કર્મમાર્ગ પણ અવશ્ય જોઇએ. જેમા વળી ઘણા સ્ત્રીપુરુષ સાથે મળીને કરે એવી ક્રિયાઓ પણ જોઇએ. આ જરૂરિયાત એ ઝમાનાના બરાબર ધ્યાનમા જ નહી, વિચાર રૂપે તો ખરી, તથાપિ નિયમિત અને વારમ્વાર આચાર ઉત્પન્ન કરે એવી પ્રેરકબલ વાળી પ્રતીતિ રૂપે નહી.

પ્રધાનપણે સામાજીક સવાલો ભણી જ પાછા વળી આવિયે. લગ્નોત્તર સ્નેહના (સૈકાઓ દરમિયાન પેઢી દર પેઢી એકસરખા ઉતરી આવેલા) સુખી અનુભવને સ્નેહોત્તર લગ્નની અવનવી રોમેન્ટિક (romantic) રોમાચકારક લાલસાને પડછે અવગણનારા એ ઝમાનામા, ધર્મવિમુખતા જામતા અને જૂની કુલીનતાનો હ્રાસ થતા, વિક્રયલગ્નની બદી બીડમા ઘાસ ઉગી નીકળે તેમ ઉગી અને ફેલાઇ ગઇ, તેનો અટકાવ કરવામા એ ‘ સુધારક ’ ઝમાનો– જ્ઞાતિબલ રખેને વધે, એ ભયની વ્યાકુલતામા. સૌ પોતપોતાના કુટુમ્બના માલેક, એ સ્વતંત્રતા છેદાય જ કેમ, એવી ધર્મભીરુતામા, કોણ અટકાવે ? કેમ અટકાવાય ? એવી એવી મૂઢતામા,–નપુસક નીવડ્યો, સૌ નિંદે, પણ સૌ માત્ર જોઇ રહે, અને બદી વધતી જ જાય, એવી અધોગતિના ઢાળ ઉપર ગબડવા લાગ્યો. મ્હારે અને અંબાલાલભાઇને

ખરી ટપાટપિ એક જ વાર થઇ હતી, અને તે આ વિષયમા. એઓ કહે, Demand and Supply (ડિમાન્ડ એંડ સપ્લાઈ)–માગ અને ઉત્પન્ન, જરૂર અને ખપતનો કાયદો. સૌ પોતપોતાની પુત્રીને માટે બી એ. થયેલા વર માગે છે; તેટલા નાતમા નથી; એટલે પડાપડિ થાય ને છે તેના ભાવ ચ્હડે જ. વળી કહે–બી. એ. એક કુળ છે; ભાઠેલા, ઉદીચ્ય, ભાટિયા, પ્રભુ, બંગાળી કાયસ્થો, વગેરેમા કુલીનના દામ લેવાય છે, તેમ આપણામા બી. એ. ના. મ્હારાથી ન રહેવાયુ. ત્રણ પુત્ર બી. એ થયા હોય, અને ત્રણેનો વિક્રય કરે તે ત્રેવડો કુલીન? ના, ના, સાહેબ, એ તો ત્રેવડો અધમ! પોતે દલીલની બીજી બાજુ આગળ કરીઃ છોકરી માટે આપવા પડયા અને છોકરા માટે જતા કરવાનું બને જ કેમ? મે કહ્યુ, જમા અને ઉધાર, છત અને માગ, છોકરીના ભર્યા અગર ભરવા પડશે તો છોકરાના પણ મળે તે લઇ લેવા, એવી લૌકિક બજાર દૃષ્ટિએ જે સદાચાર અશક્યવત્ હોય, છતા તે સદાચાર પાળે, તેજ ખરી સદાચારનિષ્ઠા, તે જ કુલીનતા, તે જ ધર્મિષ્ઠતા. બીજો પાખંડ. પરણ્યા પછી વર ભોગજોગે આધળો અપંગ થઇ હીણકમાઉ નીવડે છે, તથાપિ આપણા દેશમા, નીચ નાતરિયા નાતોમા પણ, વહુ તેને વળગી રહે છે, પોતે ગદ્ધાવ્હૈતરુ કરીને ય તેને પોષે છે, અને તેના જ સન્તાનની જનેતા બને છે. લગ્ન–આપણી હિન્દુ મુસ્લિમ નાતોમા આપણા

પૂર્વજોએ આપણને જે વારસામા આપી છે તે લગ્નની સંસ્થા પવિત્ર છે; એથી વધારે પવિત્ર પાર્થિવ સત્ત્વ આખી દુનિયા ખુંદી વળશો તો ય નહી જડે,* આવી પવિત્ર ભાવનાપ્રધાન સસ્થાને દુનિયાદારીના નફા તોટાના અને છતવ્ જરૂરના ત્રાજવા અડકાડતા જ આખો સંસાર પતિત થાય છે. આપ નાતમા મોટા છો, આપના શબ્દનું આપના વલણનુ પણ નાતના સમઝુ માણસોમા વઝન પડે છે. આપ જેવા અગ્રણીને માથે જવાબદારી પણ પડે છે આપ એ બદીને રોકવા નહી મથો તો એ પાપના આપ પણ ભાગીદાર બનશો. આપ જ ઉઠીને આ ભ્રષ્ટતાને કુદરતી ગણાવશો, તો બદી વધી જશે, અને પરિણામ ભયકર આવશે એઓ કહે, પરિણામ સારા જ આવશે, નાતમા બી એ. વધશે, વિદ્યા આદિ વધશે, નાતનો ઉદય ઉલટો ઝડપથી થશે. મે કહ્યુ- અધર્મે, દ્રવ્યલોભે, લગ્નની ભાવનાને ધોળીપીળી ધૂળમા રગદોળતા કોઇનો ઉદય થયો નથી, થનાર નથી આ એક- માથી અનેક બદીઓ અને કુકર્મો ફૂટશે એકબે દાયકામા જ ગાન્ધર્વ લગ્નો, કાનીન સન્તાનો. કુલટાઓ, અને છિંચોક ધધો કરનારી વેશ્યાઓની ફલ-પરમ્પરા નાતને જોવાનો વારો

---

* "દેહલગ્નની વિધવા-સ્નેહલગ્નની વિધવા" વગેરે માત્ર શબ્દ-ખડખડાટ છે, એની પાછળ ચોખ્ખા અર્થને સાટે છે ભોપાળું એ દૃષ્ટાન્ત આપણા સુધારક કહેવાતા વક્તાઓ અને લેખકોના ઘણાખરા વાગ્જાલને માટે સૂચક છે.

આવશે. અને જો આ બદી પાચ છ દાયકા ચાલશે, તો તો આપણો ઉચ્છેદ જ થવાનો. એઓ હસ્યા અને કહેવા લાગ્યા, **પારસીઓ** સલામત છે અને વધતા જાય છે, આપણે પણ સલામત રહીશું, ઉત્તરોત્તર વધતા અને ચ્હડતા જઇશું.*

વિચારશીલ વાચનાર જોશે કે બંને પક્ષની દલીલોમા પોલાણુ છે. કોઇ ટોળાની ઉન્નતિ થાય કે પડતી, તે એક જ કારણનુ પરિણામ જવલ્લે હોય છે. પરન્તુ આ ગરમાગરમ વાતચિત બનતા સુધી જેવી થઇ હતી તેવી આપેલી છે. માત્ર મે ઉપર લખ્યા છે તે કરતા ય વધારે કડક શબ્દો મ્હારાથી વપરાઇ ગયેલા હોવા જોઇએ અને કઇંક અઘટિત અંગત ટીકા પણ થઇ ગયેલી હોવી જોઇએ, કેમ કે મ્હને યાદ છે કે **અંબાલાલભાઇ** સાથે જે અદબ હુ હમેશ પાળતો તે આ વખતે હું પાળી ન શકયો, એ રૂપનો ખેદ મ્હને પછી થયો હતો.

---

* પાછળથી **પારસીઓ**ની વિવૃદ્ધિ અને ચ્હડતી થાય છે કે ખરી હકીકત શી છે એ વિશે પોતાને શકા પડેલી. તેનું સમાધાન પોતે એવું કરી લીધેલુ લાગે છે કે **પારસીઓ**મા તો પુરુષોને લગ્ન કરવા ઉપર અણગમો આવ્યો છે. કોઇ નાતમાં એ "રોગ પેઠો નથી," ત્યાસુધી તેને ગભરાવા કારણ નથી (જુવો '**સંગ્રહ**-સંસાર પ્રકરણ). યુરોપથી નીઓ-મેલ્થૂસિઅન (neo-Malthusian) આચાર પણ આપણે ત્યાં આવ્યો છે, અને "કેળવાયલા" વર્ગમા વધતો જાય છે, એ હકીકત તો એમણે જોયેલી જ નહીં.

અને અહી જ ઉમેરી લઉ છું જે આ નિબન્ધમા અંબાલાલભાઇની જેજે વાતચિતો મે નોધી છે, તેમાથી કોઇની તત્કાલ નોધ મે લીધેલી હતી નહી. એ દરેક વાતચિત થતા તે મ્હારા મગજમા કેટલોક વખત ઘોળાયા કરતી. વળી આવી વાતચિતો ઈ. સ. ૧૮૯૬ થી ૧૯૧૨ સુધીના સત્તર વર્ષમા થયા કરેલી, અને નવી વાત થાય એટલે આગલી વાતોને ય હુ સંભારતો, એમનુ કંઇ વાચવામા આવતા પણ તે વિષય ઉપરના એમના બધા વિચાર હુ એકબીજા સાથે મુકી જોતો. એમનો આખો વિચારમિનારો યથાવત્ જોવાનું મ્હને ઘણું કૌતુક હતું. એમની પાસેથી મ્હારા જેવાને અખૂટ શીખવાનું અને સમઝવાનુ છે, એ મ્હારી એમના પ્રતિ શિષ્યબુદ્ધિ બધો વખત જાગતી રહી હતી. એમના વિશે અહીં જે કંઇ લખું છુ તે આ પ્રકારના શ્રવણ-મનનને આધારે, અને છબીની દરેક રેખા મે જેવી જોઇ હતી તેવી જ દોરવાના સંકલ્પથી લખું છુ. અને તથાપિ,- માણસ, ખાસ કરીને મોટો માણસ, અનેક પ્હેલનો હીરો છે, એ સ્વીકારું છુઃ આ મ્હારા અંબાલાલભાઇ તે જ ખરા અબાલાલ, કોઇ પણ એક દષ્ટાના અંબાલાલ તે એક જ ખરા અંબાલાલ, એ પ્રકારનો મમત આવા વિષયમા અસ્થાને છે.

સાસારિક નીતિના પ્રશ્નોમા માનવ વિચાર કેવા ક્રમથી આગળ વધે છે તેનો બીજા દેશોનો ઇતિહાસ જોતા,*

* ખાસ માર્ગદર્શક બે ઇતિહાસો છેઃ પ્રાચીન ગ્રીસમાં

આપણે ત્યા પણ પ્રથમ 'ઈશ્વર નિરાકાર છે,' વા 'છે નહીં,' માટે 'મૂર્તિપૂજા જૂઠી છે;' 'માણસ જાતમા સર્વના હક્ક સરખા હોવા જોઇએ,' માટે 'નાત એક જુલ્મી બન્ધન છે,' એ પ્રમાણે 'સનાતન' ભાસતાં 'સત્યો' વા "ન્યાય" વા કુદરતી હક્ક" ના પાયા ઉપર ઉચ્છેદક બંડવૃત્તિનો ઉદય જ પ્રથમ ક્રમે થાય, તેમા નવાઇ જેવું નથી. આવા વિચારોમાથી જ ધીમેધીએ બીજાં સ્થલો અને સમયોમા ઐતિહાસિક દૃષ્ટિ, ગુણદોષવિવેક બુદ્ધિ, અને લોકરક્ષાની ભાવનાના પ્રકારો જ આવા વિષયોમા માર્ગ કહાડવો ઘટે, એ પ્રતીતિ ઉદ્ભવેલા, તેમ આપણે ત્યા પણ થવાનો વખત પાકતો આવે છે ઉપર અંબાલાલભાઇના સામાજિક વિચાર અને દૃષ્ટિબિન્દુના નિદર્શન લેખે જે લખવામા આવ્યુ છે, તેનુ તાત્પર્ય એ છે જે, રાજકીય અને આર્થિક વિષયોમા 'હવાઇ સત્ત્વો'* અને તેમના બલાબલ બહી ચકોરતાથી પારખનાર અંબાલાલ સસારઘટનાના ગહનતર વિષયમા પોતાના ઝમાનાના જ માણસ હતા, અને મોટે ભાગે ચાલતા વિચારપ્રવાહમા જ તરતા હતા.

તથાપિ આ વિષયમાં પણ એમનામા વિશેષતા ન હતી એમ નહીં. બંડખોર દુરાચાર, અન્ધ અનુકરણ, તામસી બેપરવાઇ, કે વસ્તુસ્થિતિનો તુચ્છકાર એમના જેવી બુદ્ધિ

સોફિસ્ટો (sophists) ના ઉદયાસ્તનો ઇતિહાસ; યુરોપમાં રેફર્મેશન (the Reformation) અને કાઉન્ટર-રેફર્મેશન (the Counter-Reformation) નો ઇતિહાસ

* જુવો પાછળ પ્રકરણ ૪ થું, અને આગળ પ્રકરણ છેલ્લું.

અને પ્રકૃતિમા શક્ય જ ન હતા. વ્યવહારુ પ્રગતિ માટે ગુજરાતમા તો નાતો દ્વારા અને નાતોની પરિષદો વડે મત કેળવીને કામ લેવાવું જોઇએ, કેન્દ્રવિભાગનીતિ (deeintra iisatlon ડીસેન્ટ્રલાઇઝેશન) પ્રમાણે ડગલા ભરવા જોઇએ, એ ધોરણ એમણે ધીરેધીરે સ્વીકાર્યું હતુ. હિન્દુઓમા સ્ત્રીકેળવણી આર્યધર્મ અને આર્યસસારનીતિને પોષે એવી જ પ્રધાનપણે હોવી જોઇએ, એવી એમની દૃઢ પ્રતીતિ હતી. પોતાના કુટુમ્બમાથી જ અમદાવાદ વનિતાવિશ્રામની સંસ્થાનો આરમ્ભ થયો, ત્યારે તેને પોતાથી બન્યો તેટલો માર્ગદર્શનનો, આગળ પાડવાનો, અને બીજો લાભ નિરન્તર આપ્યે ગયા હતા. આપણે મૂલ ગામડાવાસી વસ્તી હવે ગીચ શેહરોમા રહેતા થયા, અને ચિન્તાપ્રધાન વ્યવસાયોમાં પડયા, તો એ જૂદી પરિસ્થિતિમા તનદુરસ્તી ઊજમ અને શક્તિઓ કાયમ રહેવા માટે જે સસ્થાઓ અને આદતો અવશ્ય જોઇએ, તેની હજી આપણને સમઝ અને કીમત ઓછી છે, આ બાબતોમા સુધારો જેમ બને તેમ જલદી થવા અને પ્રસરવાની જરૂર છે, વખતોવખત હવાફેર માટે દરિયા ડુંગર કે ગામડાની ખુલ્લી હવામા સારા માણસે પણ જઇને તાજા થઇ આવવું જોઇએ, અને દુર્બલતાજનક માદગી કે સુવાવડ પછી તો આવો હવાફેર ન કરવો તે પાપ સમાન છે, માટે સ્વાસ્થ્યાલયો (sanitaria સેનિટેરિયા) યોગ્ય સ્થલોમા મોટી સંખ્યામા અને પૂરતી સગવડ વાળા રચાવા જોઇએ, તેમ તેમનો યથાયોગ્ય લાભ લેવાની આદતો પણ

બંધાવી જોઇએ' એવાએવા વિષયોને માટે અંબાલાલભાઇને બેહદ આગ્રહ હતો. સ્ત્રીઓ અને બાલકોનું વધતુ જતું મરણપ્રમાણ અને તેના ઉપાયો, એ એમના ચિન્તન અને બોધનો એક માનીતો વિષય હતો. સાદાઇ કરકસર અને ઉદ્યોગીપણું ટકી રહે, સંપ પરગજુપણુ અને બન્ધુતા વધે, તનદુરસ્તી વિદ્યા અને બુદ્ધિશક્તિ ખીલે, અને નીતિમય સત્યપરાયણ સ્વતંત્ર ચારિત્ર જ જીવનનું સાર્થક્ય છે, એમા સાચી માનવતા છે, એવી પ્રતીતિની જમાવટ પ્રજામા સર્વત્ર બની આવે, એમા પોતે સર્વ સુધારા અને ઉન્નતિના બીજ જોતા.

સ્નેહ, સુખી લગ્ન, પરસ્પરની માયામમતાથી છલાછલ ભરેલા કુટુમ્બજીવન, એવા એવા વિષયોને સ્પર્શ કરતા મે એમને કદાપિ સાભળ્યા નથી. પણ તેનો ખુલાસો જૂદો છે. આપણો ઝમાનો વાસનાપ્રધાન (sentimental સેન્ટિ-મેન્ટલ) હોઇ, એવી બાબતોમા આપણે લવ લવ કરિયે છિયે વધારે, ત્યારે એ ઝમાનો કૌટુમ્બિક જીવનને સ્પર્શતી લાગણીઓને વિશે મૌન પાળનારો હતો, એવી લાગણીઓ-માથી ઉત્પન્ન થવી જોઇતી કૃતિઓમા એ આપણા પિતાઓને મુકાબલે આપણે ઘણા ઊતરતા નીવડ્યા છિયે એ નિર્વિવાદ છે

૮ એમના વિજયો એમની આકાંક્ષાઓને મુકાબલે.

દિવાન સાહેબ કેરશાસ્પજી રુસ્તમજી દાદાચાનજી અંબાલાલભાઇ વિશેની (ઉપર એક વાર આવી ગયેલી) સ્મૃતિનોંધની છેલ્લી કલમમા જણાવે છે,—

17...adverse luck prevented his abilities and experience being utilised in the general affairs of the country He tried to get into the Legislative Council, but Bombay politicians frustrated his endeavours They may have had good reasons for this line of conduct, of which one is unaware But unless they were exceptionally strong, it was a mistake to have offered opposition. Mr Gokuldās Kahāndās is even an older friend of mine and more intimate than Ambālāl, and my sympathies go with him· and yet I wish he had made room for Ambālāl. He had played his part well, and to his friends' satisfaction, and if he had only given Ambālāl a chance to play his, Indian public life would have been the richer for it..."×

અંબાલાલભાઈ ઇલાકાની ધારાસભામા બેસવા ભાગ્ય-

(તરજુમો)

× "૧૭...દેશની જાહેર સેવામાં એમની શક્તિઓ અને એમના અનુભવનો ઉપયોગ કરી બતાવવાનો જોગ એમને આવવામા નસીબની પ્રતિકૂલતા નડી. એમણે તો ધારાસભામાં પેસ-

શાળી થયા હોત તો એમની આર્થીય અને રાજદ્વારી સેવાઓનુ એક નવું પાનું—વજનદાર અને તેજ વાણીમા પ્રતિપાદિત ઉત્તમ સિદ્ધાન્તોનું, અમલદારોની વાસ્તવિક લક્ષ્યવેધી ટીકાનું, અને લોકહિત માટેની વ્યવહારુ પુખ્ત અને વ્યાપક સૂચનાઓનું કીમતી પાનું, એમની કારકર્દિગીમા ઉમેરાત. પરંતુ ઇ. સ. ૧૯૨૦ નો કાયદો થયો તે પ્હેલાની આપણી ધારાસભાઓ માટેના પ્રતિનિધિઓને પસંદ કરનારા મતદાર મંડળો અત્યન્ત સંકુચિત હતા. એવા મંડળમાથી વધુ મત મેળવવાનું કાર્ય કોઇ પણ દેશકાળમા અંબાલાલ ભાઇના જેવી જાજવલ્યમાન વ્યક્તિને ભારે પડે છે. એમણે

-વાના પ્રયત્ન (બહુ યે) કર્યાં; પણ મુંબાઇના રાજકીય આગે-વાનોએ એમને ફાવવા ન દીધા. આ પ્રમાણે વર્તવાને માટે તેમને પૂરતાં કારણો હશે કદાચ, જે મ્હારા જેવાની જાણ બ્હાર છે. પરંતુ એ કારણો અત્યન્ત સબળ ન હોય તો તો આ પ્રમાણે વિરોધ ખેડવામાં ભૂલ જ થયેલી લાગે છે. મિ ગોકળદાસ કહા-નદાસ પારેખ પણ મ્હારા મિત્ર છે, અંબાલાલથી વધારે જૂના, અને મ્હારા અંબાલાલ સાથેના સમ્બન્ધ કરતાં પણ મ્હારો એમની સાથેનો સમ્બન્ધ વધારે નિકટનો છે. મ્હારું અંગત વલણ મિ, પારેખના તરફ હોય જ. અને તથાપિ મ્હને લાગે છે કે મિ પારેખે અંબાલાલને ધારાસભામાં દાખલ થવા દીધા હોત તો સારું થાત એમણે તો પોતાનો દાવ સારી રીતે ખેલી બતાવ્યો હતો, અને જે સેવાઓ કરી આપી તે એમના મિત્રોને સન્તોષકારક હતી; અને પછી એમણે અંબાલાલનો વારો પણ આવવા દીધો હોત, તો હિંદના જાહેર જીવનને લાભ જ થાત એમ લાગે છે... ”

ઉમેદવારીઓ કરી તે સમય-વર્ષની સંખ્યાએ જોતા-જો કે ગઇ કાલનો જ છે, તોપણ આજના સમયથી બહુ જૂદો હતો. પ્રજાસ્મિતાની લાગણી બહુ જ નબળી હતી અને અમલદારવર્ગની મતદારો ઉપર બહુ વધારે છાપ પડતી. અંબાલાલભાઇનું ઉત્તર વિભાગના કમિશ્નર સાહેબ અને અમદાવાદના કલેકટર સાહેબ સાથે જે સ્વતંત્ર વર્તન રહેતુ, અંબાલાલભાઇએ ભરૂચના કલેકટર સાહેબ સન્મુખ જે પ્રકારનું જાહેર વ્યાખ્યાન કર્યું હતુ,* તે સર્વ તે કાળમા વધારે પડતુ ગણાતુ,-કેટલું વધારે પડતુ, તે તે વખતે પાછળ ટીકા કરનાર અને ડોકુ ધુણાવનાર આપણા લોકો જ અત્યારે ભૂલી ગયા છે. વળી મ્હને અંગત માહિતી છે તે ઉપરથી કહી શકું છુ કે ઉમેદવારીને લગતા બડી સાવધાનીથી કરવાના અને ખર્ચાળ કામકાજમા અંબાલાલભાઇને અને માણસોને હાથે ન કરવા જેવી ભૂલો અનેકાનેક થઇ હતી. એ ભૂત કાલની ઉમેદવારીઓમા રા. રા. ચિમનલાલ હરિલાલ સેતલ-વાડ અને સ્વ. ગોકુળદાસ કહાનદાસ પારેખ ફાવેલા તેનો જશ હુ તો એ મુખ્ય પુરુષોના કરતા તેમના કુશલ કરંચયાઓને દઉ છુ. હોય. આપણું ગુજરાતનું ગાડું હજી ઘણા વર્ષ સુધી એ પ્રમાણે જ ગબડવાનુ. ખટપટી અને બરાડિયા અને લોકોની આખને ચેન કેન પ્રકારે આજી શકનાર સપ્પનછપનિયા લોક જ મોટે ભાગે આપણા પ્રતિનિધિ

* જુવો 'સંગ્રહ'-આર્થિક પ્રકરણ.

એટલે આગેવાનોની ખુરસીઓ સર કરવાના સર ચિમનલાલ, સર ગોકુલદાસ, સર પુરુષોત્તમદાસ ઠાકુરદાસ અને રા સા. દાદુભાઇ દેસાઇ જેવા કોઇ કોઇ ચૂંટાયેલા પ્રતિનિધિ તરીકે ગુજરાત તર્ફથી જ્યારે પણ આવી જાય, ત્યારે તે બનાવ એક અકસ્માત જેવો જ ગણવાનો છે. પોતાના ઉત્તમ પુરુષોને પસદ કરવા, તેમને માટે અભિમાન ધરવું, તેમને ટેકો આપીઆપીને તેમનું નાયકપણુ કૃતિમા સ્વીકારવું, તેમની પ્રતિષ્ઠા સાચવવી અને ખીલવવી, એ માટે પ્રજામા જે સહકાર, સંયમ, અને સઘબળ અવશ્ય જોઇએ, તે ગુજરાતમા આવવાને હજી વાર છે. કેટલાક પછાત પણ એકરસ પ્રાન્તોને જેમા જરા મુશ્કેલી જણાતી નથી, તે આપણી અસરગી પચરંગી પ્રજાને માટે ઘણુ વિકટ છે. અંબાલાલભાઇ આવી બાબતોમા મોટે ભાગે વ્યક્તિગત ચારિત્રની ખામીઓને જ કારણ રૂપે જોતા, મ્હારું નિદાન જૂદૂં છે, જે અન્ય સ્થલે પ્રકટ કરેલુ છે.*

અંબાલાલભાઇની મિલો ભાગી અને કઇ યે કારી ન ફાવતા પોતે અમદાવાદ પાછા ફર્યા તે રાતનું વર્ણન કરતા રા. રા. વૈકુઠલાલે જયંતિવ્યાખ્યાનમા એમના કેટલાક વચન પ્રકટ કર્યા છે તેમાનું એક વાક્ય આ છે –" છોકરાને તાલેવર કરવા જતા હું ભીખારી થઇ ગયો." આ શબ્દો પોતે તે ઘડીએ બોલેલા એ નિ સંશય. તથાપિ એ શબ્દો ઉપર

---

* જુવો "ગાઢી ગુજરાત" (નવજીવન અને સત્ય માસિક, અક્ટોબર ૧૯૧૯ નો અંક)

અઘટિત ભાર દેવાના પેન્શન લીધા પછીની એમની વર્ષો લગણ ચાલેલી વ્યવહારુ પ્રવૃત્તિઓના એમના અન્તર્ગત સ્થાયી પ્રવર્તક હેતુઓ (permanent inner motives) વિશે મોટો સમઝફેર થઇ જવાનો, એ પણ નિઃસંશય માણસ જે કિંચિત્ ખરેખર કરી શકે છે, તે એણે પોતે કરવા ધારેલુ હોય છે, જે માટે તેનુ મથન હોય છે, તેનો અંશ માત્ર હોય છે. અને જે અંશ સિદ્ધ કરી શકે છે તે માટેના એના પ્રેરક હેતુઓનું વાસ્તવિક જ્ઞાન, એણે સિદ્ધ કરેલા અશ ઉપરાત જે માટે એ મથેલો તે આખી વસ્તુ બરાબર નિહાળતા જેવું થાય છે, તેવું કેટલીક વાર એના પોતાના શબ્દોથી પણ થતુ નથી. વર્ષો સુધી ચાલેલા પ્રયાસમા ઘડીઘડીએ ઉચ્ચારાતા અને લખાતા વચન ઘડીઘડીની ઊર્મિઓ વડે રંગાવા કુદરતી છે. કોઇ કોઇમા એવી ક્ષણિક ઊર્મિ જ પ્રધાન હોઇ તેમા તેના ઊંડા સ્થાયી હેતુનું પ્રતિબિમ્બ આવતુ જ નથી કોઇ કોઇ વચન ગમે તેવા આવેશમા બોલાયલખાય, પણ જે માણસ આગળ તે બોલાયલખાય છે, એ સામા માણસની મગદૂર પ્રમાણેનું જ તે આપોઆપ નીકળી જાય છે. જીવતા માણસ વિશે જૂદાજૂદા દષ્ટા જૂદાજૂદા મત બાંધે છે, જીવનચરિતો વિશે સરખા પરિચયીઓ અને અધિકારીઓમા મોટા મતભેદ ઊઠે છે, તેના અનેક કારણોમાનું એક આ છે.

અંબાલાલભાઇની પ્હેલી, મર્ચંટ (Merchant), મિલ જામી ન હતી તેમ જામવાને વાર હતી, તો યે તેઓ

બીજી અને પાયામાથી નવી ઊભી કરવાની મિલ કહાડવાના વિચારમા છે, એ ચોક્કસ જાણવામા આવતા એ ધંધામા લાંબા અનુભવવાળા એમના હિતેચ્છુ અને સ્પષ્ટવક્તા મિત્રોમાથી સ્વ. લાલશંકર જેવા એકથી વધારેએ એમને ચેતવ્યા હતા. એ મિત્રો કહે, ત્હમે લીધી વાત છોડનાર નહીં અને વળી આશાવાદી પૂરેપૂરા, તેમ પુરુષાર્થને જ માનનારા. કિસમત, સંજોગ, આદિ ત્હમારે મન ખોટા વ્હેમ, જેને હીજડાઓ જ લેખવે. પણ આ ધંધામા એવા વાદળ ચ્હડી આવે છે કે તે વખતે માણસનો બધો પુરુષાર્થ ભોયે નખાય છે. ઘડીના છઠ્ઠા ભાગમા ભલભલાની આબરૂ હતી ન હતી થાય છે, અને ઝેર ખાવાની પાળી આવે છે. કહો તેટલા દાખલા આપિયે. એવા અણીના વખતમા પોતાની સ્વાંગ મિલકતમાથી જે કંઇ ભાગ સંગીન અને તુરત વટાવાય એવો હોય છે, તે જ જવાબ આપે છે. નાણાભીડ ઉત્પન્ન થતી હોય ગમે તેવા કારણે, પરન્તુ જે કોઇ એ વંટોળચક્કીમા સપડાઇ જાય છે, તેને એનો એક જાતનો જ અનુભવ થાય છે' નાણાભીડ એટલે તે બીચારો તો એ જ દેખે છે જે મ્હારી આવી માતબર શાખ આ ક્ષણે તો ઊડી ગઇ—સદંતર ઊડી ગઇ ' ત્હમારી બધી મિલકત સ્વાગ અને સંગીન છે એ ખરું, પણ આવો કારમો સંજોગ આવી પડતા તે એક ન્હાની મિલને જેમ તેમ કરીને બચાવી શકે એટલી જ છે. પાયો ન ઝીલી શકે એવા મોટા ગેડાવવાળી ઇમારત ચણિયે તો તે ધસી જ પડે. વગેરે.

આ પ્રમાણે ચેતવનારા હિતેચ્છુ મિત્રો આગળ અંબાલાલભાઇ પોતાનું દિલ ખોલીને કહેતાઃ-હજી તો મ્હારો વિચાર એક વીમા કમ્પની ઊભી કરવાનો છે એને માટે થોડીઘણી તૈયારી પણ થઇ ગઇ છે. અને એક સ્વદેશી બેન્ક (bank) કહાડવાને માટે ત્રણ ચાર મોટા આસામીને એકઠા કરવાની તજવીજમા છુ. આ બને થઇ શકતા, મિલો વીમા કંપની અને બેન્ક મળીને એવું જૂથ થશે, કે ગમે તેવા મોટા આસામીની એકલવાઇ શાખ કરતા તેનામા વધારે ટકાઉપણું હશે. ઇત્યાદિ.

બીજુ, એમણે જે ત્રણ મિલ હાથ કરી તે દરેકનુ તંત્ર પોતાના એક છોકરા ઉપર રાખ્યું, એ ખરું. પરન્તુ પોતાના છોકરાના કે સમ્બન્ધીઓના લાભ માટે જ એઓ મથતા હતા. એ ખયાલ વાસ્તવિક નથી. સગા-સમ્બન્ધી નહી એવા પણ કાબેલ વિશ્વાસુ માણસ એમણે પસદ કરી રાખેલા હતા, અને આ વીમા કમ્પની અને બેન્ક સ્થાપી શકત તો તેમા એ પસંદ કરેલા માણસોના હાથમા તંત્ર સોપવાને પોતે તૈયાર જ હતા. બીજી યોજનાઓ પણ એમના મગજમા આવ્યા કરતી, પણ આ પ્રથમ યોજનાઓ સિદ્ધ થતા તેમાથી કુદરતી રીતે જ બીજી યોજનાઓના દ્વાર આપોઆપ ઊઘડશે એવી એમને ખાતરી હોવાથી સબૂરી રાખતા હતા. ‘ સ્વદેશી ’ની જાગૃતિ ચાલી રહી છે અને વેગે વધતી જાય છે તેટલામા મ્હારી જે કઇ આવડત છે, જે કંઇ શાખ છે, જે કંઇ આગેવાની છે, જે કઇ

ચારિત્ર–સાધના છે, તે તમામ દેશના આર્થિક ઉદયને માટે સમર્પુ, એ જ એમના બનનો સ્થાયી પ્રેરકહેતુ હતો. પોતાને લાભ, છોકરાને લાભ, પોતાનાને લાભ, એ સર્વ–ભાગીદારોને લાભની માફક–એમના મનથી માત્ર આનુષંગિક, ન્યાય્ય, અને અનિવાર્ય ફલ હતા. એ અંગત ફલોની લાલસા, કે મિલો પડી ભાગતા સાથે જ તે દટાઇ ગયા તેનો ઉદ્વેગ, એમનાં આચરણોના પ્રધાન હેતુ તરીકે ગણાય જ નહીં. પોતે કુવે પડવા ગયા હતા તે કઇ ઊર્મિના પ્રેરેલા–“અરરર ! હુ ભીખારી થઇ ગયો !”–એ ઊર્મિના ? આ વિશે બે મત સમ્ભવતા જ નથી. **અં**બાલાલભાઇની આર્થિક પ્રવૃત્તિઓ–સામાન્ય શેઠીઆઓની જેમ–પ્રધાનપણે આપમતલબી હતી, સ્થૂલ દ્રવ્યલોભ સત્તાલોભ કે મોટાઇ લોભની પ્રવૃત્તિઓ હતી, એ માની શકાય એવું જ નથી. પછી ક્ષુદ્ર માણસ ગમે તેવી મહત્તામા પણ ક્ષુદ્રતા જ જોઇ શકે, એ તેની નિસર્ગસિદ્ધ કૃપણતા સામે દલીલ કરવી ફોકટ છે.

અર્થશાસ્ત્રનુ જ્ઞાન લોકોમા પ્રસરે અને આર્થિક વિષયોના સમ્બન્ધમા લોકમત કેળવાતો આવે, એ માટે **અં**બાલાલભાઇ બહુ ઉત્સુક હતા. પોતાને એવું કામ કરવાને માટે ફુરસદ ન્હોતી રહેતી તેનો એમને અસન્તોષ થતો, અને ગુજરાતમા એ કાર્ય કોઇ જ કરતુ ન હતુ, તે એમના મનથી ગંભીર ઊણપ હતી. ઈ. સ. ૧૯૦૯મા પરિષદ્–વ્યાખ્યાનમાલાની યોજના થતાં

મે એઓને અર્થશાસ્ત્રના વિષયો ઉપર સરલ વ્યાખ્યાનો આપવા વિનતિ કરી હતી ત્યારે એઓ કહે, તુ જ શામાટે નથી માથે લેતો? હુ તે વખતે રાજકુમાર કૉલેજમા હતો. એ સંસ્થામા અમ શિક્ષકોનો ફરજિયાત કાલક્રમ (ટાઇમ ટેબલ) કેવા પ્રકારનો હતો, તે મે એમને જણાવ્યું અને કહ્યુ: ફુરસદ નામે કોઇક સુંદર ચીજ દુનિયામા છે એ અમે જાણિયે છિયે ખરા, પણ અમારે તો એ સ્વર્ગીય ચીજોના જેવી અલભ્ય છે. સારા શેઠના ગુલામોને કે સારા રાજાના ઘોડાઓને કે કેળવાયલા ગૃહસંસારમાં ગૃહિણીઓને પણ અમારા કરતા વધારે ફુરસદ હોય છે. પોતે કહે, આપણા દેશમા આવું આવું સ્થલે સ્થલે છે. જ્યા શક્તિ છે ત્યા વૃત્તિ નહી, જ્યા શક્તિવૃત્તિ બંને હોય ત્યાં બાજુ અનુકૂલતા નહી દાખલા તરીકે અમદાવાદ જેવા મોટા શહેરમા પણ એકે સારું પુસ્તકાલય નથી: વગેરે. પોતાની ટૂંકી ફુરસદ છતા અર્થશાસ્ત્ર ઉપર એકબે વખત એમણે નિયમિત વર્ગો ચલાવ્યા હતા. અને 'જર્મનીના અર્થોદય' જેવા વિષય ઉપર તત્કાલ બની આવ્યું તેવું ટિપ્પણ તૈયાર કર્યું હતુ, તે આ એમની અર્થશાસ્ત્રના વિષયો ઉપર સગીન જ્ઞાન અને પૂરતી માહિતી ફેલાવવાની કર્તવ્યબુદ્ધિનું પરિણામ હતુ."

---

*પૂર્વાવસ્થામા મિલના અર્થશાસ્ત્રનો સાર એમણે ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીને લખી આપેલો હતો. ગુજરાતીમા અર્થશાસ્ત્ર ઉપર પ્રથમ'હેલુ પુસ્તક ઘણુ કરીને આ.

૯ : રાજકીય પ્રકરણ.

રાજકીય વિષયો ઉપરના અંબાલાલભાઇના વિચારોમા ચાર સિદ્ધાન્તો મુખ્ય હતા. પ્હેલોઃ-સ્વતંત્રતા. પણ આ મહાવિચારનો હિતકર વ્યવહારશોધક ઉન્નતિસાધક આવિર્ભાવ નૈતિક જ હોઇ શકે, એનો આત્મા શુદ્ધ કર્ત્તવ્યનિષ્ઠ આત્મમન્થનમાથી ઉદ્‌ભવતુ ચારિત્રઘટન છે, એ પ્રતીતિ એમના રોમે રોમમા હતી.* વિશુદ્ધ નીતિની સર્વવ્યાપકતાનો

---

* રા. રા **રામનારાયણ વિશ્વનાથ પાઠક** જેવા ગાંધી ભક્ત **અંબાલાલને ગાંધીજીના** પુરોગામી ગણે છે, તે આ મૌલિક અંશમાં તો વાસ્તવિક જ છે; પણ **અં૦** સામાજિક વિષયોમાં ધર્મવિમુખ સુધારકોના પ્રતિનિધિ હતા, વ્યવહારનું માછલું હતા, વિદ્યા અને શાસ્ત્રીયતાના બંદા હતા, તનદુરસ્તી આદિ બાબોમાં પ્રયોગખોર હતા જ નહીં, રાજકીય વિષયોમાં અંગ્રેજપૂજક ઝમાનાના પ્રતિનિધિ હતા. વ્યુત્ક્રાન્તિ (revolution રેવોલ્યૂશન) પોષે એવા તમામ વિચાર આચાર સામે સામે મોએ લડે જ એવા હતા, **મોહનભાઇની** વિનમ્રતા કે બન્ધુપ્રીતિ સમઝી પણ ન શકે એવા એ હતા,-વગેરે અંશોમા **ગાંધીજી** પ્હેલાના ઝમાનામાં **ગાંધીજી** સાથે સૌથી ઓછો મેળ એવા અગ્રણી **અં૦** જણાય છે...**ભરૂચ**માં એક જાહેર પ્રસંગે **મોહનભાઇને** મે **ભવભૂતિનો** તે અમર શ્લોક-दृप्तिणीस्तृकृत०-લાગુ પાડયો હતો, છેલ્લા પાયામાં दर्प શબ્દને ઠેકાણે शान्त ગોઠવીનેઃ वीसे रसः किमयमेत्युतशान्त एव,-એવું વર્ણન નીચમા નીચ ભાટાઇ પણ **અંબાલાલને** લાગુ પાડી શકે નહીં ઉલટપક્ષે, **મોહનભાઇ** જેવો પુરાગંહુ પુરાભક્ત અંબાલાલનો ઇતિહાસપ્રેમી ઝમાનામાં કોઇક જ

એમના જેવો સાક્ષાત્કાર મહાદેવ ગોવિન્દ રાનડેમા પણ મે જોયો નથી. આ વિશે એક પ્રસગે વાત નીકળતા અંબાલાલભાઇ કહે, રાનડે પણ આખરે એક દક્ષિણી છે. એ પ્રજા કાર્યસિદ્ધિને માટે, સામા પક્ષને દબાવવા સારુ, વચલી નડતર દૂર કરવાની ખાતર, એક વાર તો ગમે તે કરી નાખે. પણ પછી વળી એમને આ પ્રમાણે મત બાધવામા રાનડેને અન્યાય તો નથી થતો એવી શકા પેઠી. મ્હારો રાનડે સાથેનો પરિચય કયા સમયનો, કેટલો, અને કેવી જાતનો હતો તે જાણી લીધુ, અને છેવટે બોલ્યા–'મ્હને રાનડેનો જાત–અનુભવ એથી પણ ઓછો છે, અને ત્હમને કે મ્હને રાનડે વિશે આવી બાબતો ઉપર મત બાધવા જેટલો અધિકાર જ નથી'

મહારાજા શ્રી સયાજીરાવ ગાયકવાડના અનેક શુભ લક્ષણોના અમ્બાલાલભાઇ પ્રસગોપાત્ત ઉમગથી વખાણ કરનાર હતા. પણ દેશી રાજ્ય એટલે એકહથ્થુ રાજ્યસત્તા (despotic personal rule ડેસ્પૉટિક પર્સનલ રૂલ), અને કોઇ રાજા પડે પ્રજાહિત માટે ગમે તેટલો લાગણીવાળો, કાબેલ, સદાચરણી, ઉદ્યોગી, અને દેખતો હોય, તોપણ રાજાનુ રાજ્ય તે આખરે રાજાનું રાજ્ય* (Personal

---

* ખુલ્લી હવાના શાન્ત સ્થલમાં વારંવાર જઇને હવાફેર કરવાથી તનદુરસ્તી જળવાય છે, તાજગી આવે છે, અને આયુષ્ય વધે છે, એમ એમને ખાતરી હોવાથી એમણે નવસારી પાસે

Government is after all personal government), નિષ્પક્ષપાત કાયદાના રાજ્ય (impartial reign of law) ની શીળી છાયા અને સ્વતંત્રતા અને કુદરતી આપસુધારણાની તાકત (natural power of selfimprovement) એમા ન જ હોય. એ એમનો પરિપક્વ મત દેશી રાજાઓ અને દેશી રાજ્યોના વહીવટનો એમનો અનુભવ જેમ જેમ વધતો ગયો તેમતેમ દૃઢતર જ થતો ગયો. કોઇ પણ રાજ્યબંધારણની ખાસિયતો રાજકીય ક્ષેત્રમા જ પૂરાઇ રહેતી નથી. પ્રજાજીવનના થરે થરમા તે અમૃત કે વિષની માફક વ્યાપી જાય છે, એ સત્યના પોતે

દરિયા કાઠે દાંડી ગામમાં એક મકાન બાંધ્યું હતું અને ત્યા દર વર્ષે બેચાર વખત જતા. પાસે શ્રીમંત ગાયકવાડ સરકારનો એક બંગલો પણ ગાયકવાડી હદમાં હતો, અને ત્યાં મહારાજા સાહેબ પણ કોઇ કોઇ વાર જતા એક વાર એમ બન્યું કે બંને એક જ વખતે ત્યા આરામએસ માટે જઇ ચ્હડયા બંનેને સાઝે ફરવાની ટેવ, એટલે દરિયાકાઠે રેતીના પટમા સાથે જ ફરવાનો પ્રસંગ રોજ આવવા લાગ્યો તેમાં વાતમાં ને વાતમાં શ્રીમંતે પોતાના ટીખળી સ્વભાવ મુજબ એક વાર સવાલ કર્યો.-'અં-, આ આપણી હદ પૂરી થઇ, આ બ્રિટિશ હદ આવી. ત્હમે તો ત્હમારો બંગલો આપણી હદ છોડીને બ્રિટિશ હદમાં બાંધ્યો છે; એનુ શું કારણ ? " સત્યવક્તા અંબાલાલ હાજરજવાબી પણ હતા. એમણે તુરત જવાબ વાળ્યો:-" આ આપની હદ· આ બ્રિટિશ હદ એ જ કારણ. "

અસંખ્ય દૃષ્ટાન્તો જોતા અને કોઇવાર ટકોરથી તો કોઇ વાર તપી જઇને બતાવતા. પોતે કહેતા, જ્યા આપખુદી રાજા, ત્યા બીજા બધા ખુશામદખોર ગુલામ, એ તો જાણે સૌ જુવે છે. પણ જ્યા રાજા આપખુદી ત્યા દિવાન, ન્યાયાધીશ, અને અમલદાર માત્ર આપખુદી, અરે એટલુ જ શાને, ત્યા કુટુમ્બે કુટુમ્બે વડીલ માણસ હોય તે પણ જાણે પોતે શ્રીમંત ગાયકવાડ ના હોય એટલો આપખુદી.

મહાદેવ ગોવિન્દ **રાનડે વડો**દરાના દિવાન થવાની વાત ચાલતી હતી ત્યારે અમ્બાલાલભાઇએ બધી વિગત વિશ્વસનીય સ્થલેથી મેળવવા કોશિશ કરી હતી, અને જ્યારે એમના જાણવામા આવ્યુ કે **રા**નડે જે શરતો માગે છે તે સ્વીકારવામા આવે, તો કેટલાક અગત્યના ખાતામા આપખુદી દોરનો અન્ત જ આવે, ત્યારે એમને અપૂર્વ આનન્દ થયો હતો આ આનન્દ બે પ્રકારનો હતો. એક તો **રા**નડે માત્ર પદવીથી લોભાયા નહી, અને પ્રજામા એમના ઉમદા ગુણોને માટે જે પ્રતિષ્ઠા હતી તે એમણે પોતાના ટેકથી ખરી પાડી, એ પ્રકારનો. બીજો એ રૂપનો પણ ખરો કે તે સંજોગોમાં **રા**નડેને જ દિવાન થવાનો સમ્ભવ જણાતો હતો, એટલે આપખુદી અમલ એ નિમિત્તે કેટલીક બાબતમા અંકુશમાં આવે, અને એ પ્રમાણે કાયદાનો અમલ અને પ્રજામતનું નિયમિત અનુસરણ રાજ્યના અગત્યના ખાતાઓમા લાયક અમલદારોની બાહ્યધરીથી એક વાર પણ દાખલ થવા પામે,

અને પૂરતા વખત સુધી ચાલે, તો એમની ખાતરી હતી જે આપખુદી અમલ એ ખાતાંઓમાં તો પાછો દાખલ ન જ થઇ શકે, બલ્કે ધીરેધીરે પ્રજામતના દબાણનો ધકકેલેલો તે બીજાં ખાતાઓમાથી પણ હઠવા માડે. પછી આ એમની દૂરારોહી આશાઓ જ્યારે સંધ્યાના રંગો પ્રમાણે જોતજોતામા ઊડી ગઇ, ત્યારે એમને ખેદ પણ થયો હતો.

પોતે ગાયકવાડીમાં નોકર હતા, અને ગાયકવાડીના દોષ શ્રીમંત આગળ પણ નિવેદન કરવાનું પ્રાપ્ત થતું, ત્યારે એ દોષ અમુક વ્યક્તિના છે કે અમુક હુકમ કે વહીવટના પરિણામ છે એમ કહેવાની સાથે, અગર તો કેટલીક વખત બીજુ કશું યે કહેવાને બદલે, આપખુદી તંત્ર પ્રવર્તે છે ત્યા સુધી એવુંએવું ઘણું યે કુદરતી છે, એક અગર બીજા રૂપમા લગભગ અનિવાર્ય છે, એ પ્રકારે જ એવી અપ્રિય બાબતોનું કથન કરવું એમને પ્રિય હતુ. મતલબ કે આપખુદી નમાલા અને જુલ્મી તો યે આપણાં ને, એ દેશી રાજ્યો તર્ફ હશે-દષ્ટિનુ વલણ, જે એમની ઉત્તરાવસ્થામા અંગ્રેજો સામે લોકોના વધતા જતા અભાવમાથી જન્મેલું તે, એમની વિચારમાલામા ઉપલકિયુ આતિથ્ય પણ પામી શકતુ નહીં.

આપણા વર્તમાનપત્રોના દોષો વિશે કોઇ એમની આગળ ચર્ચા કરતુ, તો પોતે એમ જ કહેતા, જે એવા એવા ય દેશી રાજ્યની હદમા ચલાવી તો જુવો, અને પછી

જે ટીકા કરવી હોય તે ભલે કરજો. ખરેખરા સ્વતંત્ર લાયક અને પ્રતિષ્ઠિત વર્તમાનપત્રો દેશમાં વધે અને જામે, એ એમની અન્તરની વાસના હતી. સ્વતંત્ર પ્રજાના પ્રજામતની સત્તા જામે તેને માટે આવા વર્તમાનપત્રોની સંસ્થાને એઓ આવશ્યક ગણતા, અને પોતાની આ પ્રતીતિને આચારમાં મુકવાને તેઓ, એમના સંજોગો અને એમના ઝમાનાના પ્રમાણમાં પૂરતા આગ્રહથી મથ્યા પણ હતા +

+ પૂર્વાવસ્થામાં **અંબાલાલભાઇ** 'હિતેચ્છુ' વર્તમાનપત્રમાં નિયમિત રીતે અને નીડરતાથી લખતા, પણ આને લગતી વિગતો મળી શકી નથી. ઉત્તરાવસ્થામાં 'પ્રજાબંધુ' સાતવારિયાને એમણે કેટલો તો ટેકો આપેલો, એ પત્રની પ્રતિષ્ઠા બંધાવામાં **અંબા**-લાલભાઇનાં નિયમિત લખાણો કેટલે સુધી કારણભૂત, તે એ પત્રના રૌપ્યમહોત્સવ નિમિત્તે પ્રકટ કરેલા વિશેષ અંકમાં, એના તંત્રી રા. રા. **ઠાકોરલાલ અમોદરાય ઠાકોરે** નોંધેલી વિગતો ઉપરથી સાબીત થાય છે રા. રા **ઠાકોરલાલ** (મોડા મોડા પણ) સ્પષ્ટ સ્વીકારે છે કે ઈ. સ ૧૮૯૯થી લગભગ દશ વર્ષ સુધી **અંબા**-લાલભાઇ " દર અઠવાડિયે નિયમિત રીતે ઇંગ્રેજી લેખો લખી મોકલતા, " અને એ લેખોમાંની જાહેર પ્રશ્નોની ચર્ચાથી પત્રની " જાહેર હિંમત આખા **ગુજરાત**માં જાણીતી થઇ " એ જ વિશેષ અંકમાં એમના ભાઇ રા રા **બલવંતરાય અમોદરાય** ' દિ. બ. અંબાલાલભાઇ અને 'પ્રજાબંધુ' ' કેટલાંક સંસ્મરણો, " એ વિષયમાં **અંબાલાલભાઇએ પ્રજાબંધુ**માં લખેલા અગ્રલેખોના મુખ્ય વિષયોની વર્ગવાર યાદી આપે છે અને **અંબાલાલભાઇ**ની નિયમિતતા કેવી નમૂનેદાર તેની સાબીતીમાં જણાવે છે: અગ્રલેખ " ગુરુવારે

અંબાલાલભાઇનો બીજો મુખ્ય સિદ્ધાન્ત એ હતો કે ખરી પ્રગતિ વ્યક્તિઓ અને સંસ્થાઓના આગ્રહી નિખાલસ અને બુદ્ધિપૂર્વક મથનથી કુદરતી રીતે અને યોગ્ય સમયે પાકતી સમુત્ક્રાન્તિ (evolution ઇવોલ્યૂશન)ના રૂપની જ હોઇ શકે. આપખૂદી સત્તાની આટઆટલી સૂગ હતી, તથાપિ લોર્ડ ડેલ્હાઉસીએ ઉપરાઉપર અનેક દેશી રાજ્યોને ખાલસા કર્યા, એને તેઓ સુલતાની વ્યુત્ક્રાન્તિ (revolution રેવોલ્યૂશન)ના દાખલા તરીકે ગણાવતા.

સાંજે ચાર વાગે અમુક જગાએ તૈયાર મુકેલો હોય, તે લઇ આવવાની જ વાર;" જાતે અમદાવાદમાં ન હોય ત્યારે પણ "શુક્રવારે સહવારની ટપાલમાં" એમનો લેખ આવતો જ. એમની ગુણજ્ઞતા આ વિષયમાંના એક ન્હાના વાકયથી બહુ સારી જણાઇ રહે છે: "અંબાલાલ 'પ્રજાબન્ધુ'ના જાણે આગલા ભવના ખરેખરા ઋણી હતા" આ અંકના અંગ્રેજી અગ્રલેખમાં પણ આને મળતા વચનો છે. અંબાલાલભાઇના નિયમિત ઇંગ્રેજી અગ્રલેખોને લીધે 'પ્રજાબન્ધુ' "Came to be regarded as a poworful exponent of the public opinion of Gujrat. (The articles Ambalalbhai contributed were) on all important questions, political, economic, as well as social. He regarded it a sacred duty, (and his contributions continued regularly) for more than a decade."

રાજકીય મામલા એવા હોય છે, કે હિતાવહ ફેરફારો પણ સમય વર્તીને ધીમેધીમે લોકમત પાકતો આવે તેમતેમ દાખલ કરવામા જ સલામતી છે. આ સત્ય સામાન્ય માણસોના મગજમા પણ ઉતારવાને માટે પોતે રોગીનો દાખલો આપતા: શક્તિની દવા તાવ ઉતરી ગયા પછી જ અપાય, તાવ હોય ત્યાલગી તાવની દવા જ આપવી પડે, અને પછી શક્તિનો ખોરાક અને દવા આપવાનો વખત આવે, ત્યારે પણ તે એકદમ કે વધુ પ્રમાણમા ના અપાય યુનાઇટેડ સ્ટેટસમા આન્તર વિગ્રહ (civil war સિવિલ વૉર) ચાલ્યો, તે દરમિયાન ત્યાનુ રૂ લેન્કેશાયરને ન મળી શકવાથી અહીનુ રૂ વિલાયત એકદમ તણાયુ, આપણા નદીનાળામા રેલના પાણી જોતજોતામા ધોધકારાબધ ચ્હડી જાય છે, તેમ અહી રૂના ભાવ ઉછળ્યા, અને તેના પરિણામમા અનેકાનેક અણધારી ઉથલપાથલો થઇ ગઇ, તથા કેટલાક તો લાબા કાળ સુધી સારામાઠા ફળ આપ્યા કરે એવા બીજ આપણી ધરતીમા ઓવાયા,–એ એમનો આસમાની આર્થિક વ્યુત્ક્રાન્તિનો માનીતો દાખલો હતો. આસમાનીસુલતાની વ્યુત્ક્રાન્તિઓ કે વ્યુત્ક્રાન્તિકારણો બન્યા કરે તેને તુરતાતુરત પારખી લઇને પ્રજા અને રાજ્યના વર્તનમા એવા બુદ્ધિપૂર્વક ફેરફાર કરી શકે કે તેથી અહિત થતુ અટકે અને હિત જ વધતુ જાય, એવી વૃત્તિ અને એવા પ્રયાસને જ તેઓ ખરી રાજ્યનીતિ ગણતા સમુત્ક્રાન્તિના

ઉપાયો અઘટિત ઉતાવળથી યોજવામા આવતા વ્યુત્ક્રાન્તિ થવાનો ભય જોતા, તેટલોજ એવા ઉપાયો ઘટતી ઉતાવળ અને ઉદારતાથી ન યોજાય તોપણ વ્યુત્ક્રાન્તિ થવાનો ભય તેઓ જોતા જાપાનની ત્વરિત પ્રગતિ ઉપર રશિયા સામેના વિગ્રહમા એણે મેળવેલા સંપૂર્ણ વિજયથી કીર્તિનો કળશ ચ્હડ્યો, એ જગજાહેર બનાવથી એશિયા ખંડની તમામ પ્રજાઓના મન એવા ઉત્તેજિત થયેલા કલ્પતા, કે જેજે દેશમા સમુત્ક્રાન્તિના યોગ્ય ઉપાયો પૂરતી ઝડપથી નહીં લેવાય તેતે ઠેકાણે વ્યુત્ક્રાન્તિ થવાની જ, એમ તેઓ ચોકસ માનતા. મોર્લી (Lord Morley) એ હિન્દને આપેલા હક્કોનું મૂલ્ય એમની આશાવાદી પ્રકૃતિ પ્રમાણે એઓ આકતા, અને એ વિશે કહેતા, કહ્યા જ કરતા, ગાડા તો ઘરડા જ વાળે : આપણો દેશ વ્યુત્ક્રાન્તિની ધાર લગોલગ આવવાની તૈયારીમા હતો, તેમાથી એણે ઉગારી લીધો. મોર્લીની આખી યોજનામા બંધારણી ફેરફાર અને હિન્દીઓને ઉચ્ચતર ઓદ્ધા વત્તા પ્રમાણમા આપવાના નિશ્ચય ઉપરાત સ્થાનિક બાબતોમા પ્રજાને અને પ્રાન્તિક સરકારોને વધારે છૂટ આપવાના અને સિવિલિયનો આદિએ પોતાનો મનોરાગ-પોતાના હૃદયકોણ અને દૃષ્ટિકોણ-ફેરવી નાખીને સહાનુભૂતિ અને નિખાલસ સહકારની આદત કેળવવાના નીતિપ્રધાન અંશો પણ આવશ્યક હતા, જે ઉપર મોર્લીએ પોતે તો બન્યો તેટલો

સાર મુકેલો હતો, એ જોઇને અંબાલાલભાઇ અતિ પ્રસન્ન થયા હતા. વ્યક્તિનીતિ, કુટુમ્બનીતિ, સંસારનીતિ, વ્યાપાર-ઉદ્યોગ-નીતિ, કેળવણી, આર્થિક પ્રગતિ, સુધરતુ અને ઉદાર તથા સમભાવી થતુ આવતુ રાજ્યબન્ધારણ, અને ખીલતા આવતા સ્વતત્રતા અને પુરુષાતન અને સયમ અને સાહસ અને સંઘશક્તિ, એ સર્વનો અન્યોન્યાશ્રય એમનુ પ્રિય મનનસ્થાન હતુ. એમની ઇષ્ટદેવી કે આરાધ્ય શક્તિ સમુત્ક્રાન્તિ તે આ જ.

અંબાલાલભાઇનો ત્રીજો મોટો સિદ્ધાત ઇગ્લાન્ડ ઇંગ્લિશ પ્રજા અને ઇંગ્લિશ રાજ્યનીતિમાં અવિચલ બેહદ શ્રદ્ધાનો હતો. અંગ્રેજ એટલે ન્યાય નેકી અને ધોરણસર અપક્ષતા (fair play ફેયરપ્લે)ની મૂર્તિ, અંગ્રેજી રાજ્યબન્ધારણ એટલે સ્વતત્ર સ્વાયત્ત વિકાસ માટેની ખુલ્લી પ્રોત્સાહક હવા અગ્રેજ પ્રજા એટલે આપણી ચિકિત્સા કરી આપણા રોગો અને આપણી નિર્બલતાઓનું નિવારણ કરનાર ધન્વંતરી, આપણને પાળીપોષી-કેળવીને વર્તમાન સસ્કૃતિની નવી ધરતી ઉપર ચ્હડાવવાને માટે ઇશ્વરની અકળ લીલાએ પસંદ કરી નીમી આપેલો વડીલ ટ્રસ્ટી (trustee). આ પ્રકારની શ્રદ્ધા એમના ઝમાનાના આગેવાનોમા એક સરખી પ્રસરેલી હતી. સોળમા સૈકાના ઉત્તરાર્ધમા ઉત્તર હિન્દના મુત્સદ્દીઓ-એક રાણા પ્રતાપના ન્હાના અને ધીમેધીમે લગભગ અસ્ત થઇ ગયેલા ટોળા શિવાય-જેમ અકબર ઉપર ફિદા ફિદા

હતા, તેમ ઓગણીશમા સૈકામા રાજા રામ મોહન રાયથી માંડીને આપણા લગભગ બધા જ રાષ્ટ્રચિન્તકો× ઇંગ્લાન્ડની સંસ્કૃતિ ઇંગ્લાન્ડના રાજ્યબન્ધારણ ઇંગ્લાન્ડના ઇતિહાસ અને ઇંગ્લાન્ડના સ્વતંત્ર ઉદાર માનવોન્નતિસાધક રાજપુરુષો અને વક્તાઓ કવિઓ અને ફિલસૂફો સુબાઓ અને લેખકોથી મંત્રમુગ્ધ હતા. ક્રિસ્ટો (કૃષ્ણ) દાસ પોલ, સર ટી. માધવરાવ, વિશ્વનાથ મંડળિક, અને દાદાભાઇ નવરોજજી, ફિરોઝશાહ મહેતા, મહાદેવ ગોવિન્દ રાનડે, સૈયદ અહમદ, અને ઝવેરીલાલ ઉમિયાશંકર, મલબારી. તેલંગ, દત્ત, બદ્રુદ્દીન તૈયબજી, શંકર ન્નાયર, અને ગોખલે સર્વના ભાષણો અને લખાણો કાગળો અને આચરણો, આ પ્રકારના મનોગ્રહથી છલોછલ ભરેલાં છે. સર્વમા અમુક સુબા કે અમુક નીતિ કે અમુક કાયદા કે અમુક કૃત્ય સામે ટીકાઓ પણ સ્પષ્ટ મુદ્દાસર તીખી અને મર્મવેધક જોઇએ એટલી છે. પરન્તુ તે મિત્ર કે પ્રેમી કે શિષ્ય જેમ ગુરુ કે પ્રેમી કે મિત્રને તેના જ ઉચ્ચતર માનસ પ્રમાણે વર્તવાને ઉદબોધતો હોય તેવા વફાદાર શ્રદ્ધાળુ સ્નેહી ભાવથી જ કરેલી છે.

× Statesman, politician માટે આપણામા શબ્દ જ નથી. દેશહિતચિંતક રાષ્ટ્રહિતચિંતક અને ટૂંકામાં દેશચિંતક કે રાષ્ટ્રચિંતક શબ્દ આ અર્થમાં રૂઢ થઇ શકે એવો બહુ સંભવ તો નથી, પણ થઇ શકે તો સારું

માણસનુ શરીર જેમ ડગલે ડગલે એક બાજુના બિન્દુ ઉપર એક પગ મુકી સામી બાજુએ બીજા બિન્દુ ઉપર બીજો પગ મુકે છે, અને આ પ્રમાણે બે સામસામા બિન્દુઓની હાર વચ્ચે ડોલતુ ડોલા ખાતુ ગતિ કરે છે, તેમ માનવવિચાર એક ઝમાનામા એક છેડે તો પછીના જ ઝમાનામા સામે છેડે સ્થિર થતો થતો આગળ વધે છે આપણા ઝમાનામા ક્રિસ્ટોદાસ પોલ દાદાભાઇ કે રાનડે જેવાની શ્રદ્ધાથી અત્યન્ત વિસ્મય પામે અને એને સમઝી જ ન શકે એવા માણસો ઘણા છે અને વધતા જાય છે આત્યન્તિક માનશ્રદ્ધા અને આત્યન્તિક દ્વેષ કે અવિશ્વાસના સામસામા બિન્દુઓ વચ્ચે થઇને ગતિ કરતો કરતો હિન્દ ઇંગ્લાન્દના ગુણદોષ અને ઇંગ્લાન્દથી પોતાને થયેલા લાભાલાભનું અનુર્મિલ ઐતિહાસિક વાસ્તવિક સરવૈયુ તારવવાની શકિત મેળવે, એ સમય હજી ઘણો દૂર છે. તથાપિ આપણા પિતાઓની આવી શ્રદ્ધા અને આવી દષ્ટિને આપણામાથી જેટલા માણસ પોતાની સન્મુખ પ્રયત્ને પણ રાખી શકે છે, તેઓ જ એ વડીલ ઝમાનાના મથનો અને પદ્ધતિઓની, એમની કાર્યસિદ્ધિઓ અને સલાહોની, તેઓ જ આપણને એ વડીલોથી મળેલા વારસાની ખરી કદર કરી શકે છે. ડાબા જમણી પગ એકબીજાને ભાડચા કરિયે. એમા કશો યે સાર નથી.

એ ઝમાનો આપણી પ્રજાના કુસપ, ઇર્ષ્યા, આન્તર દ્વેષ, હીનચારિત્ર, કમસમઝ, સ્વાર્થાન્ધતા, અજ્ઞાન આદિ-

દોષને આપણા કરતા ઘણા મોટા રૂપમા જોતો એ પણ નક્કી. અંગ્રેજ તો આપણી યોગ્યતા થાય તેની જ રાહ જુવે છે પણ આપણે જ-"બાર પૂરબિયે તેર ચોકા"વાળા છિયે આપણા દુરાચાર અને ખોટા ગ્રહ અને અશક્તિઓ અગણિત છે, તે બહુ ધીમેધીમે જ ઘટશે. એકમતનું વર્તુલ વધારતા જઇયે, રાજ્યદ્વારી વિષયોમા બુદ્ધિપૂર્વક રસ લેતા અને કર્તવ્યતા સ્વીકારતા માણસોની સંખ્યા વધારતા જઇયે, ભેગા મળી કાયદેસર (constitutional કોન્સ્ટિટ્યૂશનલ) સુધરેલી જાહેર ચર્ચાની પાર્લમેન્ટરી (parliamentary) પદ્ધતિએ આપણા રાજકીય દુઃખો (grievances ગ્રીવન્સીસ) વિશે પૂરી વાકેફગારી ડાહપણ અને વ્યવહારુ રાષ્ટ્રચિતનાથી+એક અવાજે બોલતા થઇયે, તેમ તેમ આપણી અયોગ્યતા ઘટતી આવે, એવી એ ઝમાનાની દૃઢ પ્રતીતિ હતી. કાયદેસર પાર્લમેન્ટરી પદ્ધતિ માટેના જ્ઞાન સહકાર અને સયમ એ ઝમાનાના રાજકીયધર્મ (political creed પોલિટિકલ ક્રીડ) જેવા હતા. આ જ અંબાલાલભાઇનો ચોથો સિદ્ધાંત.

એ માટે એમની લાગણીઓ કેટલી બધી તીવ્ર હતી તે સૌથી વધારે સ્પષ્ટતાથી સુરતની કાન્ગ્રેસ ત્રુટી તે પ્રસંગે મ્હારા જોવામા આવ્યુ. એ વખતે હું ત્યા હાજર હતો.

+ રાષ્ટ્રચિન્તના-Statesmanship સ્ટેટસ્મેન્‌શિપ. જુવો પાછળ રાષ્ટ્રચિન્તક=સ્ટેટસ્મેન.

ઉદ્દામ પક્ષે કેટલાક દિવસ આગળથી આવી ભાષણો અને મસ્લહતો ચલાવીને સુરતીઓમા ફાટફૂટ પાડવામા કેટલીક ફતેહ મેળવી હતી. કોન્ગ્રેસ પક્ષે ભાષણો અને મસ્લહતો સામે એવી જ પ્રવૃત્તિ ચલાવવી જોઇતી હતી, પણ કોઇએ તે કૈ કર્યું ન હતું. પ્રમુખપદને માટે દા. રાસ બિહારી ઘોષને પસંદ કરવાની ઔપચારિક (formal ફોર્મલ) દરખાસ્તના ભાષણો પૂરા થતા તો રા. રા. બાલ ગગાધર ટિળક વ્યાસપાટ (dais)× ઉપર ચ્હડયા જ! એ બોલવા જાય, આમથી આમ ડોલે, ત્યા સામેની મેદનીમા જોતજોતામા હોહા, શોરબકોર, શરમ ' શરમ! (shame) બેસી જાવ ' ચલાવો ' આદિ પોકાર–અને સીત્કાર–ગાજી રહ્યા પ્રમુખ સાહેબ ખુરસીથી મેજ ઉપર ઊભા થઇને પોતાનુ ભાષણ શરુ કરવા ગયા, હાથ જોડીજોડીને સૌને શાન્ત રહી સાભળવાને વીનવ્યા, પણ અહી તો લાકડીઓ ઊગામાય, ખુરસીઓ ફેકાય, અને એક દક્ષિણી ઉપાનાસ્ત્ર પણ ફિરોજશાહ મ્હેતા અને તેમની જમણી બાજુએ પ્હેલી હારમા બેઠેલા સુરેન્દ્રનાથ બેનરજીના ગાલ વચ્ચે થઇને પાછળ પડયુ. વ્યાસપાટ પલવિપલમા ખાલી ' ઘોઘાટ વધી ગયો, દોડાદોડ થઇ રહી, અને ટિળકનો શ્વાસોચ્છ્વાસ માય

× સભામડપમાં એક છેડે રચેલુ ઉચ્ચાસન, જેના ઉપર મધ્યમા પ્રમુખનાં ખુરસીટેબલ.

નહીં+ દક્ષિણી યુવકો એમની આસપાસ વીંટાઇ ગયા, એમની ઉપર પોતાના હાથ લંબાવી અભેદ્ય છત્ર કરી દીધું, કે લાકડીખુરસી કશું એમને ન વાગે. એ ટોળું મે થતું જોયુ અને હુ તેની જોડે તેને પગલેપગલે વ્યાસપાટની પાછળની કનાતમા થઇને ટિળકના તખ્ત સુધી ગયો. હાફ્લાફ્ફલા ટિળકને આરામખુરસી ઉપર પડતા જોયા, એમનો પરસેવો એમની મુદ્રા જોઇ, અને મે કહ્યું, " મિ. ટિળક, તરસ લાગી હશે, પાણી પીશો કે લેમનેડ ? "✢ એ કહે, લેમનેડ. રા રા. માવજી ગોવિન્દજી શેઠ પાછળપાછળ આવી

+ ટિળકને વર્ષોથી શરીરને નબળું પાડી નાખનારો મધુપ્રમેહ (diabetes)નો અસાધ્ય રોગ હતો

✢ ટિળક મ્હને ઇ સ ૧૮૯૨થી ઓળખે...પૂણામાં કોન્ગ્રેસ મળેલી ત્યારે હું ડેક્કન કોલેજમા ફેલો હતો, ત્યારથી વિશેષ ઓળખે ...ઈ. સ ૧૮૯૪માં હું અંગ્રેજી સાતવારિયા ઈન્ડિયન સ્પેક્ટેટરમાં સ્વ. બેહરામજી મેરવાનજી મલબારીના ઉપતન્ત્રી લેખે જોડાયો, તે પ્હેલાં એમણે મ્હને પોતાના અગ્રેજી સાતવારિયા મરાઠાના ઉપતન્ત્રી થવા કહ્યુ હતુ, પણ એમના રાજકીય અને સામાજિક વિચારો અને વલણો સાથે મ્હને મેળ નહીં, "હું તો સેલ્બી અને બેઇન, રાનડે અને ભાંડારકરનો ચેલો," એ કારણ જણાવીને મે ના પાડી દીધી હતી. .આ પછી પણ કમ્પનિયામાં અને બીજે કેટલેક પ્રસગે અમે મળ્યા હતા. ઉપલા વર્ણનમાં ટિળકને મ્હારે હાથે અજાણતાં પણ અન્યાય થયો હોય તો તે વાચકે જાતે સ્વતંત્રપણે જોઇ લેવું, એટલુ તેને સ્પષ્ટ જણાવવાને આટલી અંગત હકીકત નોંધવી

ગ્હડેલા,–સાચા રિપોર્ટર (reporter) મુખ્ય બનાવના મધ્યબિન્દુથી બહુ આઘે હોય જ નહી,–તે લેમનેડ આણી આપવા ગયા, અને હુ મારે રસ્તે પડ્યો.

આ દિવસોમા એ આખા પ્રસગમા મે એ જ નર જોયા એક લાલા લજપતરાય. મા મરી જાય અને પુત્રના ચ્હેરા ઉપર જે ધનઘોર ગ્રહણ દિવસો લગી એકસરખુ જામી રહે,–તેવો એ ભરજુવાન બગ્રાસગ્રહિત શોકમંડિત ચ્હેરો હજી એવો ને એવો આખ આગળ તરે છે ! બીજા નર અંબાલાલ સુરતીઓમા ફાટફુટ પડી હતી. સ્વયસેવક દળમા યે ફાટફુટ હતી. છતા ઉદ્ધતાઇ સરનશીનના શાસનનુ અપમાન કે શારીરિક બળના પ્રયોગ લગી વાત વધે તોપણ આપણે કૉન્ગ્રેસપક્ષે એવુ અધર્મ્ય વર્તન કરવુ જ નથી, "જેસે કુ તેસા"ના સૂત્રને રાષ્ટ્રનીતિનુ નવનીત માનનારા સામે પણ આપણે તેમના જેવા નથી થવુ, આપણે પાર્લમેન્ટરી અને સયમી વર્તનની હદમા જ રહેવુ છે, એ નિશ્ચય થયો અને પળાયો. ટિળક બિપિનચંદ્ર પાળ અને અરવિંદ ઘોષના પક્ષને આગળથી ખાતરી પણ આપવામા આવી હતી કે ત્હમારે બેફિકર રહેવુ, મડપની જવાબદારી અમારે માથે છે, મડપમા ત્હમને કોઇ જાતનો ભય નથી. આ નિશ્ચય કરાવવાનો જશ, તે વખતે હાજર હતા તે આગેવાનો-

---

પડે છે ..મ્હારા Indian Administration માની Nationalists, Irreconcilables, Anarchists એ કલમ પણ જોવી.

માથી ઘણાને એકસરખો ઘટે છે, ત્યારે એ પળાવવાના વધારે અઘરા કાર્યનો જશ તેમાંથી બેત્રણને જ ઘટે છે, અને આમા અંબાલાલભાઇનો હિસ્સો કોઇના કરતા ઓછો નથી. વળી, કાર્યક્રમ આરમ્ભાતા જયારે ઉપર વર્ણવેલી હકીકત જ બની, ત્યારે તે સ્થલે તે કાળે એકને બદલે માત્ર ત્રણચાર અંબાલાલ હોત, તો સરનશીનની ખુરસી ખાલી હોત જ નહી, ઘોઘાટ વગેરે શરુ થતા જ દાબી દેવાત, ટિળકને 'બેસી જાઓ' અગર તો 'બોલો!' એ બેમાથી એક આજ્ઞા સ્પષ્ટ કરવામા આવત, અને તે પળાવવામા આવત, અધવચ લાકડી ખુરસી કે ઉપાનાસ્ત્ર વપરાત જ નહી અગર તો એવી પ્હેલ કરનાર બેચારને પકડીને તેમની ખબર લેવાત. પરંતુ તે સ્થલે તે કાળે એક જ અંબાલાલ હોવાથી વ્યાસપાટને પલવિપલમા ખાલી થઇ જવા વારી આવી. કોન્ગ્રેસ ત્રુટી; ખાસ કરીને સુશિક્ષિતવર્ગને–અંબાલાલભાઇ જે વર્ગને વિશે તેમનામા ચારિત્રના અમુક અંશો હોવા જ જોઇએ એવા ગ્રહને લીધે તેમને આ નવા ઝમાનાના "કુલીન" કહેતા તે વર્ગને–શરમાઇશરમાઇને ભોયમા પેસવું પડે એવી રીતે ત્રુટી ત્રેસઠ વર્ષના અંબાલાલભાઇએ પોતાનો ઉગ્ર કોપ અને પોતાની હડહડતી જુગુપ્સા દબાવી તો રાખ્યા, તથાપિ એમનુ જુવાન લોહી તે જ ક્ષણે મગજ ઉપર ચ્હડી ત્યાથી એમના ડાબા નેત્રના અપાગમા ઠર્યું. અને એ ખૂણો પછી પચાશેક કલાક લગી લાલ જ રહ્યો

તે દિવસે અને તે પછીને દિવસે મ્હારે એમની સાથે લાબી વાતચિત થઇ. આટઆટલા વર્ષો સુધી અનેક મુશ્કેલીઓ વટાવી આટલી મજલે આવ્યા, ત્યા અપાત્રતાનો આવો ફ્જેતો· અગ્રેજોને નીતિમા કાર્યશક્તિમા વ્યવહારુ સહકારમા જ્ઞાન ચારિત્રબલ અને દેશાનુરાગ વડે કાયદેસર પાર્લમેન્ટરી વર્તનની પ્રતિષ્ઠાથી જીતવાના, તેમના ઉત્તમ ઉદારચરિત દૂરદર્શી રાજપુરુષોના સિદ્ધાન્તે સ્પષ્ટ પણ વિગતે મોઘમ વચનો ડગલે ડગલે અમલદાર વર્ગ કને વહીવટમા ઉતરાવીને પળાવવાના; એમનામાના રાજ્સીતામસી ગુમાની કૉૅલોનિયન ઇમ્પીરિયલિસ્ટ (Imperialist) વર્ગને દાબી રાખવામા એમના ઉત્તમ સાત્વિક રાષ્ટ્રચિન્તકોને આપણે આપણા ચારિત્ર અને વર્તન વડે પૂરતી મદદ દેવાની, ત્યા આપણી જ આ છોકરવાદી હદનો ઢઢેરો ! એક તર્ફ કર્જમા કરભારમા બેરોજગારીમા સારાસાર વિવેકના અભાવમા અને દુરાચારમા ડૂબી ગયેલી રાકડી મૂગી પ્રજાને પેટપૂરતુ ખાવાના પણ સાસા, અને બીજી તર્ફ તેના આગેવાનો તેના ઉત્તમ પુરુષો તેના જ્ઞાન શક્તિ દૈવત કૈવારી જે કહો તે–આ ટિળક ! આ ફ્રિરોજશાહ ! ત્હમે જાણો છો ? રાજકીય હવાઇ સત્ત્વોમા સમ્ભવાસમ્ભવ તોળી શકો છો ? હુ કહુ છુ કે આ કાળે આ સ્થલે સત્કારમડલપ્રમુખની ખુરસીમા કોન્ગ્રેસની ખુરસીમા કે મત્રી તરીકે કોન્ગ્રેસના ડેયસ (dais વ્યાસપાટ) ઉપર ગમે તેવો પણ એક

અંગ્રેજ બચ્ચો હોત–બસ એક જ, હું !–તો આ સૌએ હૈયાફૂટ્યા લોક પાશરાદોર ચાલત ' અંગ્રેજ દોરીસંચો ચલાવે અને આપણને હક્ક મળતા આવે એ તો ન ખમાય, એ કરતા તો કંઇ ન મળે તે સારું–એવું કઇંક હુ બોલ્યો. તુરત કહે, શું બકો છો ! રાજ્યસત્તા કેવી ક્રૂર ઘોર દેવી છે તે યે જાણતા નથી ' જાગતીજ્યોત કાલિકા એ એક જ છે. એનું ખપ્પર ભરો,–બંડ કરો, સેનાઓ ઊભી કરો, લોહીની નદીઓ વહે અને સામી સેનાઓ ધ્રુજી ઊઠે, ત્યારે જ એ કાલિકા ત્હમારા ઉપર પ્રસન્ન થાય અને રાજ્યસત્તાના સિંહાસન ઉપર ત્હમારો અભિષેક કરે. માટે જ કહિયે છિયે આ અંગ્રેજ રાજ્યબન્ધારણ તળે આપણે મુકાયા છિયે એમા ઇશ્વરનો હાથ છે. એ એક સામ્રાજ્યમા જ રાજ્યસત્તા મેળવવાનો આથી જૂદો અને અહિંસાનો માર્ગ પડેલો છે, અને તે દેશી વિદેશી સમલોહીના વિષમલોહીના ધર્મભાઇ વિધર્મી સર્વને માટે ખુલ્લો છે. પાર્લમેંટમા કાયદા કરાવીકરાવીને મેળવવાને માર્ગે આપણે જવાનુ છે, અને કહો છો, અંગ્રેજની સહાનુભૂતિ (sympathy), અંગ્રેજનો સહકાર (કોઓપરેશન), અંગ્રેજનો સાથ ન ખપે. અંગ્રેજની કેળવણી ન ખપે, અંગ્રેજી ભાષા ન ખપે, એ બુદ્ધિએ ચાલ્યા હોત–મુસ્લિમો એકદોઢ પેઢી લગી ચાલ્યા તેમ,–તો આ કશું યે ઊભું થવા જ ન પામત. અર્ધદગ્ધ જ્ઞાન તે મોકાણ તે આનું જ નામ. એ મોકાણે જ આ દશા આણી.

૧૦ : ઇતિ

લાગણીઓની આટલી ઉમરે આવી તીવ્રતા, તેમને વશ રાખવામા આવી સફલતા, સ્વયંસેવક દળના અને બીજા આટઆટલા જુવાન મનસ્વી માણસોને દાબમાં રાખવાનો આવો વિજય, આ પારદર્શી બુદ્ધિ, આ જ્વલન્ત દેશદાઝ, તેજસ્વી આખનો આ લાલચોળ ખૂણો : આ પહેલાં અને આ પછી અંબાલાલભાઇને હુ ઘણી ય વાર મળેલો, પણ એમનું આ દર્શન જ મ્હારા સ્મૃતિપટમા ઊંડામા ઊંડી રેખાઓ વડે કોતરાયુ છે.

આ જગતમા છાયા વગરનો પ્રકાશ નથી; ઓર વિનાનો પ્રસવ નથી; ઠળિયા વગરનું ફળ નથી. ઐહિક ગુણની સોડે તેની આસપાસ કે તેનાથી વીટાયેલો, ગુણની પાટલીએ કે તેની કલગીમા તેનો સહોદર દોષ હોય છે જ. આ રેખાચિત્રમા ગુણ અને દોષ બંને જેવા મ્હારા જોવા સમજવામા આવ્યા તેવા જણાવ્યા છે. ઉપરાત સમાપ્તિમાં એક ખુલાસો ઉમેરું છુ. માણસ માણસનું વ્યક્તિત્વ એવી વિલક્ષણ વસ્તુ છે કે પરિસ્થિતિ વીતક અને વિચાર ત્રણેના કિરણની માફકસર મેળવણી કરવામા આવે તો જ તેની કંઇ યે ઝાખી, વાણીની પીંછી વડે, આલેખી શકાય છે. અને વળી માણસના ઊંડામા ઊંડા હર્ષશોક ઉપરથી પડદો ખસેડી નાખીને તટસ્થ સામાન્ય નેત્રો આગળ તેમને ખુલ્લા દેખાડવાનું ભાગ્યે જ બની શકે છે. અંબાલાલભાઇના લખાણો અને

વચનો કરતા એમના વિચારો; એમના વિચારોના કરતા એમના આચરણ; અને વળી એમનાં આચરણ કરતા એમનું ચારિત્રબળ એમનું વ્યક્તિત્વ ઘણાંઘણા મોટા હતાં. વ્યક્તિત્વ દેહલય સાથે લય પામે છે; વચન આચરણ ચારિત્રબલ અને વિશિષ્ટતાની વાતો વત્તોઓછો વખત ચાલ્યા કરે છે, પણ એ સ્મૃતિઅવશેષો ય આખો ઝમાનો ભૂતકાલમા ભળે છે તે સાથે દટાઇ જાય છે. એટલે આવા માણસ વિશે તેમના પરિચયમા આવેલામાથી કોઇકોઇએ જે કઇ લખ્યું હોય, તે પછીની પ્રજાને અતિશયોક્તિ ભરેલું લાગવાનો સમ્ભવ છે. માટે ઉમેરવું પડે છે જે ઇતિહાસમાં નોંધાઇ ચિરકાલ ટકે એવા મોટા બનાવ સાથે કર્તા વિરોધી કે આવશ્યક અંગ તરીકે જે કોઇ મહાપુરૂષની અમર હારમા આવે છે, અથવા તો પ્રતિભા (genius જીનિયસ)ની અમર લીલાના સ્રષ્ટા લેખે જે કોઇ અમર થાય છે, એવા વિરલ પુરુષોને જૂદા રાખિયે, તો બીજી સર્વ ઊંચાઇનીચાઇ કેવલ સાપેક્ષ (relative રેલેટિવ) છે. અંબાલાલભાઇ મહાપુરુષ હતા નહી, અંબાલાલભાઇ પ્રતિભાશાલી હતા નહીં; અંબાલાલભાઇને એમના ઝમાનાની હારમા, એમના ઝમાનાની દૃષ્ટિએ, અને ખાસ કરીને એમના શીલને માટે, જોવા સમ્ભારવા વખાણવાના છે. આથી ઉચ્ચતર દાવો એમને સારુ કરવામા આવે, તો એવી વકીલાત એ સત્યનિષ્ઠ અને મહાપુરુષોના સાચા ઉપાસક પોતે જ અયોગ્ય ગણે.

And be the Spartan's epitaph on me—
'Sparta hath many a worthier son than he.'

-Byron.

'સ્પાર્ટાને આનાથી વધુ લાયક પુત્રો ઘણા છે'—એ સ્પાર્ટન સુપુત્રની કબર ઉપરનો સ્મૃતિલેખ ભલે મ્હારી સમાધિ ઉપર પણ કોતરાય.

-બાયરન

પરિશિષ્ટ

(જુવો પૃ ૭૩.)

અંબાલાલભાઇએ ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીના હીરકોત્સવ પ્રસંગે પ્રમુખપદેથી વ્યાખ્યાન કર્યું તે પછી તે વર્ષમા રાજકોટમા મળવાની સાહિત્યપરિષદના સત્કારમંડલે એમને પરિષદ્‌ના પ્રમુખપદ માટે પસદ કર્યા, તે સમયે થોડા માણસોએ એમના કરતા રા રા. **નરસિંહરાવ ભોળાનાથ દીવટિયા** પ્રમુખપદ માટે વધારે યોગ્ય છે, બલ્કે **અંબાલાલ** જેવા અ–કવિ એ પદ માટે યોગ્ય જ નથી, એ પ્રકારની કટુ ચર્ચા ઊભી કરેલી, જે રા. **નરસિંહરાવ** તેવામા નોકરીસબબે રત્નાગિરિ હતા તેમના જાણવામા આવતા જ તેમણે તુરત બન્ધ પાડી દીધી હતી[1] આ સબધમા **અંબાલાલભાઇએ** રા **નરસિંહરાવને** કાગળ લખેલો, તે કાગળના " ઉદારતા સૌજન્ય અને ન્યાયવૃત્તિ ", **અંબાલાલ**-ભાઇના અવસાન પછી કેટલેક વર્ષે, એમના ઉપર સ્મરણલેખ લખ્યો (વસન્ત માસિક, વિ. સ. ૧૯૭૪,

---

૧ એ જ મહાશયોએ સત્કારમંડલના પ્રમુખપદ માટે સાથેસાથે રા રા **ન્હાનાલાલ દલપતરામ કવિનું** નામ આગળ કરેલુ, પણ એમની ભાવનગરમાં મળેલી ન્હાની અમથી સભામાં એ પદને માટે વધુ મત સ્વ. **મણિશંકર રત્નજી ભટ્ટને** મળ્યા હતા

address to the G V. Society which are misunderstood It is stated that I have spoken disparagingly of the work of our Gujrati scholars in the Address. All I can say in reply is that I never meant to do so. For instance, I should outrage my feelings before I could utter a word of disparagement of the good work which yourself, Mr. Keshavlal Dhruva, Mr Lalshankar, and several others are doing I see however no reason for the grossly personal attacks made on me Perhaps it is the rule of the game I do not much mind them The controversy shows, however, the necessity of elevating national and individual character

I will conclude this somewhat lengthy letter by expressing my hearty appreciation of your kind and opportune interposition

Trusting you and yours are in good health, I remain,

Yours very sincerely

Ambalal S Desai.

(ટિપ્પણ)

૧. આ પત્રમા આદિથી અન્ત સુધી સૌજન્ય છે, તે ઉપરાત પોતાની ન્હાની સરખી શરતચૂક (હીરકોત્સવ વ્યાખ્યાનમા) થયેલી, જેનો પૂરતો બચાવ પોતે ઘણી સહેલાઇથી કરી શકત, તથાપિ તેમ ન કરતા તેને સ્પષ્ટ સ્વીકારી તેને ધોઇ નાખવા માટે પૂરતુ થાય તે કરતા પણ વધારે એમણે કાગળના ઉત્તરાર્ધમા ચાહીને લખ્યું છે, એ સૌજન્ય ઊંચા પ્રકારનુ અને વિરલ છે. જાહેરસેવા માટે આગળ ધસતા પુરુષોને માટે, અંબાલાલભાઇ જેવા મોટા માણસ ખરી રીતે આવી એમની સુજનતા અને વિનમ્રતા અને ન્યાયવૃત્તિ+ને લઇને જ મોટા હતા, એ દાખલો ખાસ સ્મરણીય છે.

૨. "In fact I was paid for the service." આ વાક્ય અંબાલાલભાઇના ઝમાનાની કર્તવ્યબુદ્ધિ (sense of duty સેન્સ ઑફ ડ્યુટી) અને તે પછી આપણી

+ Sense of Justice સામાને ચીંધવા જેવું જરાયે નિમિત્ત મ્હારે હાથે અપાયું છે તો it is only fair that I should explain the matter fully, I owe it to the public as a public man એ પ્રકારની sense of fairplay. પણ આપણા દેશમા આ આવશ્યક ગુણ પૂરતો ખીલી શક્તો નથી; કારણ કે એવા ખુલાસાઓ વા સ્વીકારને નબળાઇ ગણીને તુચ્છકારનારો અશિષ્ટ વર્ગ આપણામાં મોટો અ. વાચાળ છે.

કર્તવ્યબુદ્ધિ, એ એની સરખામણી કરવાની આપણને ફરજ પાડે છે. મે વેતન સ્વીકારીને આ કામ માથે લીધેલું, એટલે તે મ્હારી બધી શક્તિઓ પૂરેપૂરી વાપરીને હું ઉત્તમોત્તમ રીતે કરી આપવાને બંધાયલો જ, એમા કચાશ આવવા દઉ તો એટલો મ્હારો વિશ્વાસઘાત અને એટલી મ્હારી અપાત્રતા,–એ અંબાલાલભાઇના કથનનો ભાવ છે. છેવટની અને અનુત્તર દલીલની જગાએ આ વાકય લખેલું છે, તેમાં આટલો ભાર તેને આ અર્થમાં સમઝિયે તો જ આવી શકે છે. અને એમની પોતાની કર્તવ્યબુદ્ધિ આવી ઊંચી કક્ષાની આદિથી અન્ત લગી એક સરખી હતી જ, એ તો નિર્વિવાદ છે.

એમના પછી ત્રણ દાયકા વહી ગયા છે,–ઈ. સ. ૧૮૯૯ મા એમને પચાવન પૂરા થયેલા ત્યાથી ગણતા. ઈ. સ. ૧૯૦૦ થી નોકરીએ ચ્હડેલા વેતનિયામા આપણે આ ઊંચી કર્તવ્યબુદ્ધિ એવી ને એવી ચાલૂ રહેલી જોઇયે છ, કે આપણે તેનો ઉત્તરોત્તર વિનિપાત જ જોતા આવ્યા છિયે ?

દેશની ચ્હડતીપડતી થાય તેમા સહસ્ર દશસહસ્રાવધિ વેતનિયાઓની કર્તવ્યબુદ્ધિ ઊંચી છે વા નીચી, અમલદારથી ટપાલિયા લગીના કામદાર લશ્કરમા દિલ દઇને કામ કરનારાનું પ્રમાણ કેટલું છે અને વેઠ કરનારાનું કેટલું છે, એ વાસ્તવિક કારણ (vera causa વેરા કોઝા) ની અસર માપવી ગમે તેટલી મુશ્કેલ હો, પણ ન્હાની ગણાય એવી છે જ નહીં.

૩. અંગત સંજોગોને લીધે મ્હને મહત્ત્વનો લાગે છે આ કાગળનો વળી ત્રીજો ભાગ. રાજકોટ સત્કારમંડલે એમને પસંદ કર્યાં તે પ્હેલાથી, કારોબારીમંડલના સરનશીન રા. રા દલપતરામ ભગવાનજી શુક્લે પ્રમુખપદ માટે જે તેમ જ લાયક ગણાતા હોય તેવા નામ ખાનગી રાહે પોતાને સૂચવવા ગુજરાતી સાહિત્યમા જાણીતા ગૃહસ્થોને કાગળો લખ્યા. અને તેના પૂરતા જવાબ ન આવતા, તેવા જવાબો મેળવવા, તેમ પરિષદ્-પ્રવૃત્તિ માટે આખા દેશને ઉત્તેજવાના હેતુથી, હુ અમદાવાદ વગેરે સ્થલોની મ્હારી પ્હેલી મુસાફરીએ નીકળ્યો, ત્યારથી માંડીને ભવિષ્યવેત્તાઓએ ગાઠ વાળી દીધી, કે પ્રમુખ સર્જક (કિંગમેકરની જેમ પ્રમુખમેકર) વ્યક્તિ આ. અંબાલાલભાઇ પસદ થયા ત્યારે વળી આ લોકોએ ડોકા ધુણાવ્યા જોયુ, અમે ન્હોતા કહેતા ? શું ન્હાના બાલક છિયે-આ ચૂંટણી એ તો માત્ર બાહ્યાચાર !

પછી તુરત એ પસદગીઓ (સત્કાર મંડળના પ્રમુખ લેખે ને. ના. ગોંડલ રાણી સાહેબની અને આ) સામે શોરબકોર ઉઠયો, અને અંબાલાલભાઇની સંમતિ આવતા વાર કઇંક વધારે લાગી,-ત્યારે કારોબારીમંડલમાના બેચાર અગ્રણીઓ પણ ચ્હીડાયા,-કેવો વેદિયો ! વ્હાણ તોફાને ચ્હડાવી દીધુ. અમે શું જાણિયે આગળથી નક્કી નહીં કર્યુ હોય !

આમ બે અન્યોન્ય-વિઘાતક આક્ષેપો મ્હારે માથે એકસાથે આવ્યા, ત્યારે મિત્રભાવે અને પરિષદ્‌ના હિતની ખાતર આ વાત જે કોઇ ઉચ્ચારતા, તેમને તે વખતે મે શું કહ્યું હશે, તે હવે આટલે વર્ષે અહીં લખવાની જરૂર નથી. આ કાગળના બે ત્રણ વાક્યો જ બધી સ્પષ્ટતા કરી આપે છેઃ—

"I never cared for the Presidentship." તો ચાળીશ વર્ષના છોકરાની શી મગદૂર કે અંબાલાલભાઇ જેવા ચોસેઠ વર્ષના મુરબ્બી સાથે-એવો અધિકાર કોઇએ સોપ્યો હોય એવી સ્થિતિ જ ન્હોતી તેવે વખતે-એ વિશેની મસ્લહત કરી શકે?

"I was not consulted beforehand." કશા તર્કની જગા જ ન રહે એવું ચોકખું વચન

"I saw that it would not only humiliate the Reception Committee but imperil future Parishads, if I declined the offer. I then accepted it." અંબાલાલભાઇના જાહેર જીવન ઉપરથી બંધાયલી પ્રતીતિને આધારે જ એમની કર્તવ્ય-નિષ્ઠા ઉપર શ્રદ્ધા રાખીને એમની પસંદગી થઇ, અને અણધાર્યો શોરબકોર ઊઠતા કુદરતી રીતે જરા ખંચાઇને તથાપિ સેવાબુદ્ધિને જ પ્રધાન ગણીને એમણે હા પાડી, અને પસંદગી કરનારાઓની શ્રદ્ધાને સાચી પાડી.